BAKI UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2023

Bakı – 2023

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S., Qurbanov A.İ., Əlizadə Y.M., Rzayev A.Ə., Əzizov E.Z., Hacıyev S.T., Vəliyev Ş.Q., Məmmədov C.Ə., Vəliyev M.T., Rüstəmov R.Ə.**

© Bakı Dövlət Universiteti, 2023

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 ***Humanitar elmlər seriyası*** ***2023***

TARİX

UOT 94 (479.24); 930

XX ƏSRIN İKİNCİ YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA ƏHALİ ARTIMININ TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aydın B.MƏMMƏDOV*

Ailə dedikdə ilk növbədə nəsil artımı ilə bağlı tarix, milli-mənəvi dəyərlər, inanclar, o cümlədən ailə quruculuğu, onun ən vacib təməl prinsipi olan yeni uşağın dünyaya gəlməsi ilə bağlı sakral dəyərlər sistemi başa düşülür. Uşaqlara olan ehtiyac demoqrafik, iqtisadi, sosial, psixoloji funksiyalara malik olan ailələnin əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. Başqa sözlə desək, ailədə uşağın dünyaya gəlməsi ilə nəticələnən reproduktiv fəaliyyət, ilk növbədə hər bir şəxsin sosial tələbatından irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərinə dair Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsinə dair tədqiqat əsərlərində doğum nisbətinin azalmasının iqtisadi və sosial nəticələrinin müəyyən edilməsi prioritet məsələlərdən biri hesab olunur, bu problemin hələ də öz həllini tapmaması aktual məsələlərdən biri kimi təqdim edilir. Lakin bir çox demoqraflar azuşaqlı ailələrin son dövrlərdə sürətlə artmasını, bəzən hətta dəb halına keçməsini mənfi tendensiya kimi dəyərləndirir və bu acınacaqlı demoqrafik vəziyyətin hansı obyektiv, subyektiv səbəblərdən qaynaqlandığını üzə çıxarılması problemini daim gündəmdə saxlayırlar.

Açar sözlər: əhali artımı, əhali artımının tənzimlənməsi, ailə, tarixi demoqrafiya, Rusiya tarixşünaslığı

Giriş. XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının normal tənzimlənməsi işində (məsələn, bəzi ailələrdə uşaq sahibi olmaq niyə çətindir və bununla bağlı nə etmək olar, doğum evlərində vəziyyət necədir, əgər söhbət böyük ailədən, külfətdən gedirsə, ümumilikdə səhiyyə ilə bağlı vəziyyət necədir?) milli maraqların, genofondun qorunması naminə tarixi-demoqrafik müstəvidə nəzəri-praktik, sosial-iqtisadi baxımdan ciddi surətdə araşdırılmasını ən mühüm məsələlərdən biri

* ***Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;***
aydin.mammadov@bsu.edu.az; ORCİD İD: 0000-0003-1825-0356-2570

hesab edirlər. Ailənin reproduktiv davranışındakı dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını aşkar edən nəzəri tədqiqatlar demoqrafik siyasətin əsaslarının hazırlanmasında zəruri mərhələdir. Bununla belə, bu cür nəzəri tədqiqatlardan birbaşa məhsuldar uşaq doğumu, nəsil artımı ilə bağlı praktik məsələlərə birbaşa, sistemli və məqsədyönlü təsir etmək çətindir. Bu məsələdə hətta çox kiçik səhvlər, cüzi yanlışlar belə olarsa, o zaman sosial-iqtisadi və demoqrafik proseslərin qarşılıqlı əlaqəsindəki mürəkkəbliliyin miqyası əsassız şəkildə artıb çoxala bilər. XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərinə dair Rusiya tarixşünaslığında rus demoqraflarının əsərlərində tarixi-demoqrafik müstəvidə az və çoxuşaqlı ailə modelləri, onların strukturu, sosial-ictimai mahiyyəti geniş şəkildə tədqiq olunur.

XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında reproduktiv davranış. Bildiyimiz kimi, uşağın dünyaya gəlməsindən sonra onun sağlamlığının qorunması, o cümlədən ona əxlaq normalarının, zəruri bacarıqların aşılanması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi gündəmə gəlir. Generativ davranışla sıx bağlı olan bu kompleks tədbirlər valideynləri doğuşun müsbət və mənfi cəhətlərini saf-çürük etməyə, ailədə digər, yeni bir uşağın dünyaya gəlməsinə səbəb və ya əksinə mane olan qərarın qəbul edilməsinə həlledici təsir göstərir. Məhz buna görə də XX əsrin ikinci yarısı Rusiya tarixşünaslığında generativ davranış termini ilə yanaşı, reproduktiv davranış anlayışından da geniş şəkildə istifadə edilir (lat. reəaliyyətin və ya hər hansı bir işin istehsalı, təkrarı, bərpası, produktio-istehsal, istehsal etmək deməkdir. Demoqrafik anlamda isə bu, yalnız uşağın dünyaya gəlməsi deyil, müəyyən mənada keyfiyyətcə yeni bir fərdin, insanın "təkrar istehsalı"na yönəlmiş məqsədyönlü davranış kimi başa düşülür. – A.M.). Demoqrafik baxımdan reproduktiv davranış, generativ davranışdan, yaxud fəaliyyətdən daha geniş məna ehtiva edən anlayışdır. Təsadüfi deyildir ki, demoqrafik davranış dedikdə, reproduktiv davranışdan daha geniş fəaliyyət və münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur ki, bu da reproduktiv davranışdan əlavə, cinsi-sosial, sosial-gigiyenik davranış, miqrasiya ilə bağlı proseslər, sosial mobillik, sağlamlığın qorunması ilə bilavasitə əlaqəli vacib, zəruri tədbirlərin icrası nəzərdə tutulur.

Uşaqlara ehtiyacın bu günə qədər yeganə tərifi A.Antonov tərəfindən bu şəkildə verilmişdir. Onun fikrincə, uşaqlara olan ehtiyac hər bir fərdin sosial-psixoloji xüsusiyyəti ilə bağlıdır. A.Antonov məsələyə sosial-psixoloji aspektdən yanaşdığına görə, hesab edir ki, ümumiyyətlə, hər bir ailədə uşaqların mövcudluğu və onların müəyyən, daha dəqiq desək, lazımi sayda olmaması fərdin bir şəxs kimi psixoloji cəhətdən çətinlik çəkərək yaşaması ilə təzahür edir [1, 115].

Bu vəziyyətdə cinsi ehtiyacla uşaqlara olan ehtiyaca (cinsi ehtiyacın ödənilməsindən irəli gələn bioloji halla, cəmiyyətin yenilənməsi, insanlığın

yer üzərində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün zəruri olan sosial hadisə eyniləşdirilir. Bir-birindən ciddi surətdə fərqlənən iki müxtəlif hala səhvən eyni prizmadan yanaşılır. Cinsi ehtiyac insanlarda da heyvanlar kimi nəsil üçün bioloji əsas verir. Ancaq heyvanlardan fərqli olaraq, insanlarda uşaqların doğulması yalnız cinsi əlaqənin nəticəsi deyil, yuxarıda deyildiyi kimi məqsədyönlü, sosial hadisədir. Tanınmış tədqiqatçı V.Borisov bu məsələyə ciddi surətdə tam fərqli, tənqidi rakursdan yanaşır. V.Borisov haqlı olaraq hesab edir ki, insanları uşaq sahibi olmağa heç bir bioloji tələbat, qanun məcbur edə bilməz. İnsanları uşaq sahibi olmağa vadar edən məqsədyönlü hadisənin səbəblərini bioloji sferada deyil, sosial sferada axtarmaq lazımdır [4, 176]. Müəllifin fikrincə, uşaqlara olan ehtiyac sosial doğum və ya sosial mükafat və sanksiyaları müəyyən edən azuşaqlı, ortauşaqlı (3-4 uşaq), çoxuşaqlı ailə formasında mövcud olan reproduktiv normaların təsiri altında formalaşır [4, 172].

XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında ailə cəmiyyətin mühüm demoqrafik institutu kimi. Tanınmış tədqiqatçı V.Borisovun fikrincə ən çevik sosial institut olan ailə bəşər cəmiyyətində obyektiv surətdə baş verən, yenilənən proseslər fonunda daim bu və ya digər dəyişikliklərlə üzləşir. Cəmiyyətdə baş verən mühüm sosial və iqtisadi dəyişikliklər istehsal üsulu, ictimai münasibətlər sistemində, o cümlədən ailə institutunda da köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onun fikrincə, bu dəyişikliklər ilk növbədə çoxuşaqlı ailələrin azuşaqlı ailələrlə əvəz olunması ilə nəticələndi. Bu proses uzun müddət davam etdi, yaxud etməkdədir. V.Borisov belə qənaətə gəlir ki, reproduktiv davranışın nəticəsi, ailədə uşaqların sayı uşaqlara olan ehtiyacın ödənilməsi ilə ailənin digər ehtiyaclarının, tələbatlarının təmin edilməsi arasındakı seçim zamanı təbii surətdə meydana çıxan ziddiyyətli münaqişələrin hansı formada həllindən asılıdır [4, 182-187].

Y.Bjilyanskiy 1980-ci ildə nəşr olunan "Demoqrafik proseslərin idarə olunması" adlı elmi əsərlər toplusunda dərc etdirdiyi "Əhali məskunlaşmasının inkişafının idarə edilməsinin bəzi iqtisadi problemləri" adlı elmi məqaləsində belə qənaətə gəlir ki, ailədə uşaqların sayı bilavasitə əhalinin maddi durumu ilə birbaşa bağlıdır. O, çoxuşaqlı ailələrin sayının artırılması üçün müəyyən iqtisadi tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini son dərəcə vacib hesab edir: *"Prinsipcə, müəyyən iqtisadi tədbirlər sistemini həyata keçirməklə faktiki olaraq doğum nisbətində müəyyən və davamlı artımlara birbaşa səbəb ola biləcək nəticələrə nail olmaq mümkündür"* [3, 21-37]. Onun fikrincə, əhalinin artırılması məqsədilə demoqrafik sahəyə ayrılan investisiyalar həmişə özünü doğruldur. Lakin, bu fikir də mübahisə doğura bilər. Axı bu, ilk növbədə cəmiyyətin iqtisadi-strateji məqsədlərinə nail olunmasının müəyyən müddətə (insanın doğulmasından əmək fəaliyyətinə başlama-

sına qədər, əslində, demək olar ki, 20 il çəkir) az-çox təxirə salınması deməkdir. İkincisi, əhalinin artımının nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğu hələ tam aydın deyil. Demoqrafik investisiyaların getdikcə artan artımını tələb edən vəziyyətin qeyri-müəyyən uzun müddət ərzində davamlı şəkildə təkrarlanacağına inanmaq məntiqlidir. Bütün bunlara rəğmən müəllif hesab edir ki, əhalinin kəmiyyətcə artımı müəyyən zaman kəsiyindən sonra işçi qüvvəsinin sayını, deməli həm də maddi nemətlərin kəmiyyətcə artımına səbəb olduğu, cəmiyyətin durmadan artan maddi rifahını təmin etdiyi üçün faydalıdır [3, 22]. Y.Bjilyanskiy əhali artımının tənzimlənməsi işinin düzgün təşkili, çoxuşaqlı ailələrin sayının artırılması üçün analara dövlət səviyyəsində göstəriləcək qayğı ilə bağlı konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini də təklif edir: *"Belə bir sxem təsəvvür edin. Tutaq ki, uşaq doğulduqdan sonra iki il ərzində ananın aldığı maaşı saxlanaraq işdən azad edilir, atanın gəliri isə təxminən ailənin artımı nəticəsində yaranan əlavə xərclərin məbləği qədər artırılır. Bu halda ailənin maddi həyat səviyyəsi artırıldığına görə aşağı düşmür. Bundan əlavə, ana uşağına baxdığı bütün müddət ərzində işlədiyi müvafiq təhsil müəssisəsində də xidmətlər ilə təmin edilir, bunun sayəsində də o, nə təhsil, nə də ixtisasartırmada həmkarlarından geri qalmır."* Belə bir sistem yəqin ki, özünü doğruldur, ondan doğum səviyyəsinin real stimullaşdırılması üçün iqtisadi sistem kimi danışırlar [3, 26]. Y.Bjilyanskiyin sözügedən elmi məqaləsində maraq doğuran cəhətlərdən biri də onun hətta sərt kommunist ideologiyasının hökm sürdüyü bir dövrdə analara dövlət səviyyəsində göstəriləcək qayğının hələ də qənaətbəxş olmamasını etiraf edə bilməsidir: *"Amma indi belə bir sistem çətin ki, mövcud olsun"* [3, 26].

XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsində qadının rolu və mühafizəsi məsələləri. Məşhur demoqraf B.Urlanisin əsərlərində də əhali artımının tənzimlənməsinə, çoxuşaqlı ailələrin problemlərinə dair tədqiqat əsərlərinə tez-tez rast gəlmək olar. O, "Qadınları da qorumaq lazımdır" adlı elmi məqaləsində yazır ki, qadınlar, onların cəmiyyətdəki mövqeyi, rolu, mühakimələri, fəaliyyətləri, demoqrafik cəbhənin bütün işçilərini və xüsusilə məni kişilərdən az deyil, daha çox maraqlandırır. Müəllif qadınların ictimai və şəxsi həyatdakı fəaliyyətinə tarixi nəzər salaraq: *"Qadınların ictimai və şəxsi həyatda iştirakı, xalq təsərrüfatında, məişətdəki fəaliyyəti, analıq və nikah məsuliyyətini öz çiyinlərində daşımaq kimi dörd fəaliyyət forması, dörd funksiyası vardır"* - deyə, yazır [10, 100-106].

Daha sonra fikrinə davam edərək müəllif yazır ki, bu gün qadınlar praktiki olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə də təhsil və mədəniyyət, ictimai iaşə və ticarət, eləcə də səhiyyə sahəsində uğurla çalışırlar. B.Urlanisin əsərlərində qadınların güclü iradəyə, möhkəm səhhətə malik olması məsələlərini də qabardır. O, tarixi demoqrafiya aspektində inqilaba-

qədərki Rusiya tarixində qadınların ağır fiziki işlərə cəlb olunması nəticəsində dözülməz həyat şəraitinə məhkum olunmasını əhali artımının tənzimlənməsi məsələlərinə son dərəcə neqativ nəticələrini konkret rəqəmlərlə göstərmişdir [12, 118]. O, yazır ki, məhz qadınlara azadlıq bəxş edən inqilabdan sonra əhali artımının tənzimlənməsində onların rolu və reproduktiv fəaliyyətinin artması və inkişafı fonunda kişi ölümünün yüksək həddi aşkar sezilməyə başladı [12, 119]. Müəllif əhali artımının tənzimlənməsi məsələsində qadınların müstəsna rolundan bəhs edərək, "Əhali məskunlaşması: Araşdırılması. Publisistika" adlı monoqrafiyasında əhali artımının tənzimlənməsi məsələsində doğum həddinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər içərisində nikah yaşının da rolundan bəhs etmişdir: *"Doğum səviyyəsinə müəyyən qədər təsir göstərən digər səbəb nikah yaşıdır. Uşaq dünyaya gətirmə dövrünün müddəti təxminən (yaxud ortalama) 30 yaşdır. Üstəlik, qadının yaşı artdıqca hamilə qalma ehtimalı da azalır"* [11]. Müəllif nikah yaşının doğuma təsiri ilə bağlı tədqiqatları nəticəsində belə qənaətə gəlir: *"Nikah yaşının istənilən artımı qadının dünyaya gətirə biləcəyi uşaqların sayının azalması anlamına gəlir"* [11].

Müəllif digər əsərlərində də qadınların qorunmasının vacıbliyi məsələsini də gündəmə gətirir: *"Eyni zamanda, qadınların əməyinin mühafizəsinə də həssaslıqla yanaşmalıyıq. Qadınları kimyəvi istehsal və qazla çirklənmiş sahələrindən, vibrasiyadan, tozdan uzaq tutmalıyıq. Axı, buna məhəl qoymamaq çox vaxt hətta xatırlamaqda belə çətinlik çəkdiyimiz ağır və arzuolunmaz genetik nəticələrə səbəb ola bilər. Unutmaq olmaz ki, qadınlar iş başında anadır, ona görə də onlar üçün xüsusi iş şəraiti lazımdır. Qadınların əməyini asanlaşdırmaq bizim ən vacib və ümdə vəzifələrimizdən biridir. Biz bunu onların ürəyinə yatan bir şəkildə, zövqlə təşkil etməliyik"* [10, 100-106].

Müəllif "Arzu olunan uşaq" adlı digər bir elmi məqaləsində yazır: "Beləliklə, köhnə patriarxal ailədə uşaqlar bildiyimiz kimi, böyük rol oynayırdılar. Onlar həyati əhəmiyyət kəsb edirdilər və təbii ki, "nə qədər çox uşaq olsa, bir o qədər yaxşıdır", deyə hesab edirdilər. Çünki onlar böyüdükcə istehsalatda köməkçi, valideynlər qocalıqda isə onların himayəçisi olurdular" [9, 249]. Müəllif fikrinə davam edərək yazır ki, tarixi şərait dəyişdikcə qadının roluna, ailədə uşaqların sayına baxışlar da dəyişdi. Əhali artımının tənzimlənməsində müasir ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətini və mənəvi durumunu təhlil edən müəllif belə bir fikrə gəlir ki, tədricən vəziyyət dəyişdi, valideynlər öz gələcək həyatlarının təminatını, xoşbəxt qocalıqlarını artıq uşaqların sayı hesabına qurmamağa başladılar. B.Urlanisin fikrincə, təqaüd valideynləri uşaqların himayəsinə sığınmaq ehtiyaclarından, onların qazancına güvənmək (hələ uşaqların gələcəkdə nə qədər qazanacağı, onun hansı hissəsini valideynlərinə sərf edəcəyi müəmmalıdır) azad etdi. Bu isə, əhali artımının tənzimlənməsində azuşaqlı, yaxud ümumiyyətlə uşaqsız

ailələrin artmasına gətirib çıxaran yeni tendensiyaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Sözügedən əsərində o, problemə tarixi demoqrafik aspektdən yanaşaraq belə bir qənaətə gəlir ki, əvvəllər valideynlər heç də həmişə istədikləri sayda uşaqlara sahib ola bilmirdilər. İndi isə, ailə münasibətlərinə qeyri-qənaətbəxş yanaşma, erkən sonsuzluq və bir sıra ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi amillər əhali artımının tənzimlənməsinə son dərəcə neqativ təsir göstərir.

Müəllif əhali artımının tənzimlənməsi məsələsində ailədə uşağın dünyaya gəlməsinə də həssaslıqla yanaşaraq: *"İndi keçək qadından üçüncü funksiyaya - analıq funksiyasına. ...Analıqdan imtina edən qadınlar sanki özləri özlərini talan etmiş olur, bununla da valideyn sevincindən, səadətindən məhrum halda, özlərini tənhalığa məhkum edirlər."* - deyə, yazır. Ölkədə boşanmaların sayının artması da onu əhali artımının tənzimlənməsi məsələsinə ciddi əngəl törədən amil kimi narahat edir: *"...Təəssüf ki, qadınlarımızın heç də hamısı ailə həyatı sevincini yaşaya bilmirlər. Boşanma nisbətimiz yüksəkdir: 1976-cı ildə 2 milyon 218 min qadın ilk dəfə ailə qursa da, həmin ildə 861 min qadın boşanıb. Eyni zamanda nəzərə almalıyıq ki, boşandıqdan sonra heç də hər kəs ikinci cəhddə belə yeni ailə həyatı qura bilmir"* [10, 100-106].

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ikinci yarısı Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsi problemi ilə bağlı eyni məsələlərə A.Xrepkovanın D.Kolesovla birgə yazdığı "Ailədə oğlandır ya qız", A.Volkovun "Ailə - demoqrafiyanın obyekti kimi", onun redaktəsi ilə yazılan "Demoqrafik proseslər və onların qanunauyğunluqları", A.Susokolovun redaktəsi ilə yazılan "Yüz millət və xalq", D.Valentayın redaktəsi ilə yazılan "Əhali məskunlaşması nəzəriyyəsinin əsasları", D.Bromley və R.Podolnının müəllifi olduqları "Bəşəriyyət – xalqlardır" və bir çox digər rus demoqraf-alimlərinin əsərlərində də rast gəlmək olar.

XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsi probleminə müasir demoqrafik yanaşmalar. XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında doğum və ailənin reproduktiv davranış probleminə dair fərqli meyllər nəzərə çarpmağa başladı. Ailədə yeni uşağın dünyaya gəlməsi ilə bağlı əzəli, təbii və sakral dəyərlər sisteminə tamamilə başqa aspektdən - guya reproduktiv hüquqlar sahəsində qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin, gender bərabərliyinin pozulması mövqeyindən yanaşılmağa başlanıldı. "Yeni reproduktiv texnologiyalar" adı ilə təqdim olunan bu düşüncə tərzi, əslində bəşər tarixi ilə qoşa yaranan, inkişaf edən uşaq dünyaya gətirməyə təsir edən obyektiv amilləri, o cümlədən tarixi demoqrafik ənənələri şübhə altına almaq qədər təəccüb doğurur.

XXI əsrin əvvəllərinə dair Rusiya tarixşünaslığında doğuş nisbətinin artırılması imkanlarından biri kimi cəmiyyətdə valideynlərə real dəstək və yardım təklif edə bilən, həmçinin uşaqların layiqli inkişafı üçün şərait ya-

rada bilən subkulturaların, ictimai münasibətlərin formalaşmasıdırılması məsələlərini gündəmə gətirən tədqiqat əsərlərinə də tez-tez rast gəlinir. Bu tədqiqat əsərlərində belə bir fikir də vurğulanır ki, demoqrafiya çox ətalətli bir prosesdir. Bu sahədə həyata keçirilən istənilən islahat, atılan addım 25 ildən tez nəticə verə bilmədiyinə görə təcili və təxirəsalınmaz addımların atılması zəruridir. Sözügedən məsələlər A.Antonov, M.Quseva, V.Karpova, V.Lyalikova, S.Lebed, V.Litovka və d. Rusiya tarixçi-demoqrafların əsərlərində öz əksini tapmışdır (Антонов А.И., Гусева М.А. Диспозиционная регуляция репродуктивного и самосохранительного поведения в нетипичных семьях с больным ребенком. Социальные аспекты здоровья населения (электронный журнал), № 65(1), 2019; Антонов А.И., Карпова В.М., Ляликова С.В., Лебедь О.Л. Перспективы реализации репродуктивных установок семей в 2021-2025 гг. (по результатам социолого-демографических исследований) Социология медицины, 2020, том 19, № 1, с. 11-17; Антонов А.И., Карпова В.М., Ляликова С.В. Соотношение желаемого и фактического благосостояния семей: по данным социолого-демографического опроса супружеских пар. Уровень жизни населения регионов России, издательство Федеральный научно-исследовательский социологический центр РАН Москва, том 17, № 1, 2021, с. 121-131; Антонов А. И. У истоков второго рождения (или возрождения) социологии семьи // Социологические исследования. 2021, №5, с. 14-18; Литовка В. Теоретические основы анализа репродуктивного поведения. Общество и право, 2012, № 5 (42), с. 286-290). Bu tədqiqat əsərlərində demoqrafik siyasətin tədqiqi və onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən əhali artımının tənzimlənməsi probleminin nəzəri və metodoloji əsasları araşdırılmışdır.

Sözügedən tədqiqat əsərlərində müəlliflər uşaqların doğulması, sağlam və layiqli bir şəraitdə böyüdülməsi məsələlərini prioritet dəyər kimi qiymətləndirirlər. Məsələn, A.Antonov özünün bir sıra əsərlərində, xüsusən də "Müasir demoqrafik meyllər və analitik proqnozlar, sosial dövlətdə ailə və demoqrafik siyasətin problemləri" adlı məqaləsində müasir dünyanın demək olar ki, bütün regionlarında doğumun kəskin surətdə azalması nəticəsində azuşaqlı ailələrin yayılmasını və ailə institutunun, əhalinin təbii artımının qlobal miqyasda tənəzzülə keçidindən, o cümlədən Rusiyada demoqrafik siyasətin intensivləşdirilməsi zərurətindən bəhs edir [2, 134-150]. Yaxud T.Qrudina "Əhalinin sosial-demoqrafik dinamikası və davamlı inkişafi" məqaləsində ailə, ailənin davamlı inkişafının və ailə dəyərlərinin, o cümlədən gənclərin reproduktiv aktivliyinin, sağlamlığının qorumasına yönələn sosial islahatların, demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsinin, xüsusi texnologiyaların həyata keçirilməsi zərurətindən bəhs edir [6, 153-155].

Eyni məsələlərlə N.Qonçarovanın "Müasir Rusiyada demoqrafik siya-

sət: xüsusiyyətlərin həyata keçirilməsi və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi metodologiyası" adlı monoqrafiyasında da rastlaşırıq. Sözügedən monoqrafiyada əhali artımının tənzimlənməsi problemləri, Rusiya Federasiyasında həyata keçirilən demoqrafik siyasətin inkişaf mərhələləri, tədqiqi, o cümlədən effektivliyinin nəticələri və qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir [5].

Rusiyada çağdaş demoqrafik vəziyyətin durumuna dair ən aktual tədqiqat əsərlərinin nəşr olunduğu çoxsaylı dərgilərdən biri də Demoscope Weekly-dir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Demoscope Weekly-nin təsisatçıları sırasında Rusiya Elmi Tədqiqat Demoqrafiya İnstitutu, Rusiya Humanitar Elmi Fondu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondu (UNFPA), Fransa Milli Demoqrafik Tədqiqatlar İnstitutu (INED) və d. nüfuzlu demoqrafik qurumlar vardır. Redaktoru məşhur rus demoqrafı və iqtisadçısı, həmçinin, xaricdə demoqrafiya tarixçisi kimi də şöhrət qazanmış Anatoli Vişnevski olan bu elmi əsərlər toplusunda yuxarıda deyildiyi kimi Rusiyada istər tarixi, istərsə də çağdaş demoqrafik vəziyyətin durumu, mövcud demoqrafik problemlərin həlli və gələcək inkişaf perspektivlərinə dair tədqiqat əsərləri nəşr edilir. Jurnalın elektron nömrələri ilk dəfə 2001-ci il yanvarın 1-də, 1994-cü ilin oktyabr ayından dərc olunan "Əhali və Cəmiyyət" jurnalı əsasında işıq üzü görüb. Sözügedən topluda A.Sinelnikovun "İkili gender standartları olmadan evlilik və məhsuldarlıq", A.Potapovanın "Rusiyadan mühacirət: cari onillik", O.Çudinovskixin "Sevastopol şəhərinin əhalisinin artımı və statistikanın paradoksları" kimi çoxsaylı faktlar əsasında hərtərəfli və geniş tədqiqatlar aparılmışdır [8, 1-14; 7, 1-11; 13].

Nəticə. Cəmiyyətin xoşbəxtliyi ailənin xoşbəxtliyindən asılıdır. XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsinə dair tədqiqat işlərinin ümumi nəticəsindən bəlli olur ki, Rusiya Federasiyasındakı demoqrafik böhran səbəbindən Rusiyada əhalinin təkrar istehsalının azalması baş verir. Burada əhali artımını sabit səviyyədə saxlamaq üçün bir qadın üçün doğuşun ümumi göstəricisi ömür boyu təqribən 2,1 nəfər təşkil etməlidir. Lakin ölkədə doğum səviyyəsi bu göstəriciyə çatmır. Demoqrafik böhranı doğuran səbəblərin tarixşünaslıq müstəvisində araşdırılması nəticəsində bılli olur ki, ölkədə bütün demoqrafik təsisatların, sosial və iqtisadi mexanizmin normal işləməsi üçün doğumun, nikaha daxil olan insanların sayının maksimum səviyyəsi, o cümlədən boşanmaların rasional, ölümün isə minimal həddə olması vacibdir. Buna görə də, əhali artımının tənzimlənməsi prosesində cəmiyyətin nüvəsini təşkil edən ailənin sosial və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi, o cümlədən əhalinin təbii və mexaniki artımı proseslərinə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Həmçinin XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsinə dair tədqiqat işlərindən bəlli olur ki,

bütün dünyada olduğu kimi, Rusiyada da əhali artımının tənzimlənməsinə neqativ təsir göstərən amillər sırasında qızların ailə həyatına başlamazdan əvvəl təhsillərini başa vurmaq, yüksək karyera qurmaq istəyi, eyni zamanda cütlüklərin iqtisadi müstəqilliyə can atmaları sayəsində onların nikah yaşı artmış, azuşaqlı ailələrin və boşanmaların sayı çoxalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Антонов А. И. Проблемы социально-психологического изучения репродуктивного поведения семьи. // Вопросы теории и методов социологических исследований. - Москва: - 1974.
2. Антонов А. И. Современные демографические тенденции и аналитические прогнозы, проблемы семейнодемографической политики в социальном государстве. Вестник Московского университета. Сер. 18, Социология и политология, - 2010, - №4, - с.134-150.
3. Бжилянский Ю. Некоторые экономические проблемы управления развитием народонаселения. Управление демографическими процессами. - Москва: Статистика, - 1980, - 119 с.
4. Борисов В.А. Перспективы рождаемости. - Москва: Статистика, - 1976, - 248 с.
5. Гончарова Н. П. Демографическая политика в современной России: особенности, реализации и методика оценки результативности. - Москва-Берлин: ДиректМедиа, - 2020, - 135 с.
6. Грудина Т. Н. Социально-демографическая динамика населения и устойчивое развитие. Социологические исследования, - 2022, - № 3, - с.153-155.
7. Потапова А.А. Эмиграция из России: текущее десятилетие в журнале Демоскоп Weekly, - 2017, - №719-720.
8. Синельников А.Б. Брачность и рождаемость без двойных гендерных стандартов. Демоскоп Weekly, - 2017, - №725-726.
9. Урланис Б.Ц. Желанный ребёнок. / Б.Ц.Урланис. Избранное. Москва: Мысль, 1985, - 255 с.
10. Урланис Б.Ц. Женщин также нужно беречь. Кодры, - 1978, - №7.
11. Урланис Б.Ц. Народонаселения. Исследования. Публицистика. - Москва: Статистика, - 1976, - 359 с.
12. Урланис Б.Ц. Эволюция продолжительности жизни. - Москва: Статистика, - 1978, - 309 с.
13. Чудиновских О.С. О росте численности населения города Севастополя и парадоксах статистики. Демоскоп Weekly, - 2021, - № 913-914.

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СВЯЗАННЫЕ С РЕГУЛИРОВАНИЕМ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

Айдын Б.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Под семьей, прежде всего, мы понимаем историю, национально-духовные ценности, верования, связанные с ростом населения, в том числе и семейным строительством, систему сакральных ценностей, связанных с рождением нового ребенка,

что является ее важнейшим базовым принципом. Потребность в детях является одной из основных целей семьи, имеющей демографическую, экономическую, социальную и психологическую функции. Иными словами, репродуктивная деятельность, результатом которой является рождение ребенка в семье, является, прежде всего, результатом социальных потребностей каждого человека. Следует отметить, что в российской историографии второй половины XX – начала XXI века, в исследованиях по регулированию роста населения, определение экономических и социальных последствий снижения рождаемости считается одним из приоритетных вопросов. Однако многие демографы рассматривают быстрый рост числа семей с детьми в последнее время, иногда даже входящее в моду, как негативную тенденцию и постоянно держат на повестке дня проблему выявления объективных и субъективных причин такой печальной демографической ситуации.

Ключевые слова: рост населения, регулирование роста населения, семья, историческая демография, российская историография

HISTORICAL DEMOGRAPHIC ISSUES ON THE REGULATION OF POPULATION GROWTH IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Aydin B.MAMMADOV

SUMMARY

By family, first of all, we understand the history, national-spiritual values, beliefs related to population growth, including family building, the system of sacred values related to the birth of a new child, which is its most important basic principle. The need for children is one of the main goals of families with demographic, economic, social and psychological functions. In other words, the reproductive activity that results in the birth of a child in the family is primarily the result of the social needs of each person. It should be noted that in the Russian historiography of the second half of the 20th century - the beginning of the 21st century, in the research works on the regulation of population growth, the determination of the economic and social consequences of the decrease in the birth rate is considered one of the priority issues. However, many demographers consider the rapid growth of families with children in recent times, sometimes even becoming fashionable, as a negative trend, and they constantly keep the problem of revealing the objective and subjective reasons for this sad demographic situation on the agenda.

Keywords: population growth, regulation of population growth, family, historical demography, Russian historiography

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 ***Humanitar elmlər seriyası*** ***2023***

UOT 94 (479.24)

GÜRCÜSTAN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN İDARƏÇİLİYİ DÖVRÜNDƏ

SAMİR F.BAXŞƏLİYEV*

Ərəblərin Gürcüstan ərazisinə hücumu başlamazdan əvvəl ölkə siyasi dağınıqlıq içərisində idi. Din və məzhəb fərqliliyinin yaratdığı narahatlıq səngimək bilmirdi. Əməvilərin hakimiyyəti illərində Gürcüstan tamamilə fəth edilərək Əl-Cəzirə əmirliyinin tərkibinə inzibati vahid kimi daxil edilmişdir.

Sözü gedən dövrdə ərəblərin Gürcüstanda ən qüdrətli rəqibi Abxaz çarlığı idi. Məhz onun kralı Baqrat abxaz və gürcü mənşəli bütün xalqları birləşdirərək, III Baqrat adı ilə vahid Gürcüstanın ilk çarı oldu. Lakin o da Tiflis əmirliyini müsəlmanlardan geri ala bilmədi.

Məqalənin yazılmasından əsas məqsəd Qafqazşünaslıqda, xüsusi ilə də müasir gürcü tarixşünaslığında zəif araşdırılmış Ərəb Xilafətinin Gürcüstandakı idarəçilik dövrü ilə bağlı bəzi ciddi məqamlara aydınlıq gətirməkdir.

Açar sözlər: İslam, ərəblər, Gürcüstan, "Müdafiə fərmanı", Kartli

Giriş. Bu gün Azərbaycan Respublikasının da daxil olduğu Qafqaz regionu hər mənada dünyanın diqqətini özünə cəlb etməkdədir. Keçmiş ittifaqın 3 üzvünü, habelə Şimali Qafqazın onlarla xalqı və etnik qruplarının daxil olduğu region strateji, siyasi, coğrafi və digər faktorlar baxımından beynəlxalq və regional təşkilatların diqqət mərkəzindədir. Məhəlli münaqişələrin tez-tez baş verməsi, Xəzərin karbohidrat ehtiyatlarının enerji təhlükəsizliyi problemlərinin həllində oynadığı rol, habelə adını çəkmədiyimiz onlarla səbəblər regionun tək indiki vəziyyətinə siyasətçilərin, politoqların diqqətinin artması ilə eyni vaxtda tarixçilər də Qafqazın tarixi ilə tədqiqatların genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bu baxımdan son vaxtlar istər respublikamızda, istərsə də onun hüdudlarından kənarda Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı müxtəlif problemlərin tədqiqinə diqqətin durmadan artması anlaşılandır.

Azərbaycan sovet və milli tarixşünaslığında Qafqaz xalqları tarixinin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar həmişə olmuşdur desək,

**** Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, dosent; samirbaxshaliyev@bsu.edu.az; ORCİD İD: 0000-0003-4054-2974***

yəqin ki, səhv etmərik. Lakin bu məsələnin bir tərəfidir. Belə ki, bu sıradan olan tədqiqatlar yalnız ümumi problemləri əhatə etmiş, sistemli olmamışdır.

Azərbayacan milli tarixşünaslığında son üç onillikdə bu istiqamətdə görülmüş işlərin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etmək istərdik. 2011-ci ildən Bakı Dövlət Unversitetində təşkil edilmiş "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının bəhs edilən istiqamətdəki fəaliyyətinin nəticələri də ürəkaçandır.

2015-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən AMEA-nın Qafqazşünaslıq institutunun kollektivi də Qafqaz xalqları tarixinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə başlayaraq, bir sıra dəyərli əsərlər yaratmışlar.

Mövzumuzla bağlı bəzi məqamlara yaxınlığı baxımından R.Mustafanın "Tiflis əmirliyi" monoqrafiyasının adını ayrıca çəkmək istərdik [8].

Tanınmış tarixçi alimlərdən İ.Hüseynova, Q.Əliyev, Ə.Mustafa, R.Qurbanov, M.Qasımov və digərlərinin əsərlərində Qafqaz xalqları tarixinin bir sıra aktual problemlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət verilmiş, bir sıra yazıları işıq üzü görmüşdür.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, artıq hər iş görülmüş, hər söz deyilmişdir. Qafqaz xalqları tarixinin ən müxtəlif problemlərinin araşdırılması bu gün öz tədqiqatçılarının yolunu gözləməkdədir. İndi ümumi xarakterli əsərlərdən daha çox bəlkə yüzlərlə tədqiqat mövzularının araşdırılmasına xüsusi ehtiyac hiss olunur.

Belə mövzuların bir çoxu Azərbaycan Respublikasının strateji müttəfiqi olan Gürcüstan Respublikasının tarixi ilə də bağlıdır. Xüsusi olaraq onu da qeyd etməliyik ki, Gürcüstan tarixinin orta əsrlər və yeni dövrü məsələləri digər dövrlərlə müqayisədə zəif öyrənilmiş, yaxud da onların məzmunu bir çox hallarda obyektiv yanaşmadan uzaq olmuşdur.

Belə mövzulardan biri də Gürcüstanın Ərəb xilafətinin idarəçiliyi dövründəki tarixi ilə bağlıdır. Hazırkı məqalə bu sahədə olan boşluğun müəyyən dərəcədə aradan qaldırılması məqsədinə xidmət edir.

İslamaqədərki Gürcüstanda dini etiqad məsələləri haqqında. Türk və farsların "Gürcüstan", rusların "Qruziya", yunan və romalıların "İberiya" adlandırdıqları Gürcüstan Qafqaz silsiləsi dağlarının cənub hissəsində yerləşir [3-37]. Gürcülər əfsanəvi əcdadı "Kartlosla" (Kitabı Müqəddəsiyə görə Gürcüstanın qurucusu) əlaqəli olaraq özlərini "Kartvel", ölkələrini isə "Kartvellərin" vətəni mənasını bildirən "Sakartvelo" adlandırırlar [3, 20].

Gürcülərin dini tarixinə nəzər saldıqda, onların xristianlıqdan əvvəl totemist (dinin ilkin formalarından biri olan totemizm insanla müəyyən bir heyvan və ya bitki növü arasında mistik əlaqənin mövcudluğuna inamdır) və təbii elementlərlə ənənəvi inancların üstünlük təşkil etdiyini aydın şəkildə görmək mümkün olsa da, lakin bu zaman keçdikcə politeist (iki və daha çox tanrıya inancın əsasında qurulmuş dünyagörüşünün ümumi adı) xarakter almışdır. Çox qədim gürcü tarixi qaynaqlarına görə xristianlıq Gürcüstanda

IV əsrdə Kapadokya əsilli romalı kəniz Əzizə Nino (Müqəddəs Nino) vasitəsilə yayılmışdır [5, 207].

Nino Gürcüstana bir vaxtlar iki gürcü yəhudisi tərəfindən gətirilən İsa Məsihin paltarını axtarmaq niyyəti ilə Qüdsdən gəlmişdi. Xristianlığın Gürcüstanda dövlət dini kimi qəbulu IV əsrin 30-40-cı illərində baş vermişdir [9, 38].

Xristianlığı Gürcüstanda ilk qəbul edənlər Kartli hökmdarı və ailəsi oldu. Onlardan sonra isə hakim sinfin digər nümayəndələri də xaç çevirib xristianlığı qəbul etdilər. Xristianlığın qəbul edilməsi Kartli padşahları üçün mühüm nəticələrə səbəb oldu. Belə ki, birincisi, xristianlığın qəbulu Roma imperiyası ilə ittifaqı gücləndirdi. İkincisi isə hökmdarlara iri torpaq və böyük sərvət sahibi olan kahinlərin gündən-günə artan təsirinə qarşı mübarizədə üstünlük qazandırdı.

Lakin xristian dünyasında olan məzhəb qarşıdurmaları Gürcüstanda xristianlığın mövqeyini zəiflətdi. Belə ki, birinci dəfə monofizitliyin (İsa Məsihdə yalnız bir Tanrı təbiətinin olduğunu və onda insan təbiətinin olmadığını iddia edən xristian təriqəti) rədd edilməsi ilə katolik və pravoslavlara bölünən xristian daxili qarşıdurmalarda pravoslav təriqəti ölkəyə hakim kəsilməyə başladı. Bundan əlavə, evtixian (ifrat monofizitlik) kilsələri ölkənin dini həyatında mühüm rol oynamağa başladı.

Gürcüstanda Ərəb xilafətinin idarəçilik sisteminin qurulması. Dünya tarixinə nəzər salsaq, Ərəbistan yarımadasından böyük qüvvə ilə yürüşə çıxan və qısa zamanda Asiyanın böyük bir hissəsinə hökmranlıq edən müsəlman ərəblərin bir çox xalqların İslamı qəbul etmələrində böyük xidmətləri olduğunu görmək mümkündür. Lakin müsəlmanların şərəfli tarixinə göz gəzdirdikdə hər hansısa bir xalqın islamlaşması ilə bağlı konkret dəlil axtardıqda, qarşılaşdığımız əsas problemlərdən biri də mənbə xarakterli əsərlərdə məlumat azlığıdır. Bunun da səbəbi İslamda xristianlıqda olduğu kimi, sistematik olaraq məcburi dini dəyişdirmə və islamlaşdırma siyasəti olmadığından mənbələr bu məsələyə çox da toxunmamışdır.

Ərəblərin Gürcüstan ərazisinə hücumu başlamazdan əvvəl ölkə siyasi dağınıqlıq içərisində idi. Din və məzhəb fərqliliyinin yaratdığı narahatlıq səngimək bilmirdi. Ölkə iki işğalçı imperiya arasında bölünmüşdü. Belə ki, sözü gedən dövrdə Şərqi Gürcüstan ərazisi Sasanilərə, Qərbi Gürcüstan isə Bizansa tabe idi [11, 226].

Qeyd etdiyimiz bu səbəblər bölgədə islami fəthlərin uğur qazanmasında mühüm rol oynayacaqdı. Ərəb xilafəti mövcud olduğu ilk gündən onun xəlifələri geniş fəth siyasətinə başladılar. Artıq ikinci Rəşidi (doğru idarə edən) xəlifəsi Ömər ibn Xəttabın hakimiyyəti illərində ərəblər Suriyanı, Fələstini və Sasanilər imperiyasının qərb hissəsini fəth etmişdilər [2, 113].

Bu fəthlərdən sonra ərəblər üçün Cənubi Qafqaza yol açılmış oldu.

642-643 cü illərdə ərəblər gələcəkdə Ərməniyyə valisi olacaq Əbu Məsləmə ləqəbli Həbib ibn Məsləmənin başçılığı ilə Kartliyə soxulsalar da, burda möhkəmlənə bilmədilər [6, 82].

Qaynaqlardakı qarışıqlıq ucbatından ərəblərin yenə də sərkərdə Əbu Məsləmənin başçılığı ilə Gürcüstana ikinci yürüşü ilə bağlı iki tarix göstərilmişdir. Belə ki, eyni hadisənin ərəb tarixçisi Təbəri 644-645 illərdə, VII əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Sebeos isə 654-655 illərdə baş verdiyini bildirirlər [12, 106].

Məhz bu səbəbdən gürcü tarixşünaslığında ərəblərin Gürcüstana ikinci yürüşü müvafiq olaraq 644-645 və ya 654-655-ci illərə aid edilir. Ərəblərin Gürcüstana ikinci yürüşü zamanı patriarx titulu daşıyan Kartli Eristavarı (hökmdarı) ərəblərə qarşı təkbaşına vuruşmağın mənasız olduğunu anlayaraq, öz elçisini hədiyyələrlə birlikdə ərəblərlə göndərərək sülh istədi.

Ərəb sərkərdəsi Əbu Məsləmə Kartli Eristavarının bu hərəkətindən razı qaldı, gələcəkdə ödəniləcək xərac üçün hədiyyələri qəbul etdi və öz adamını gürcü elçisi ilə birlikdə fəth edilən Tiflisə göndərərək, Ərəb-Kartli münasibətlərinin gələcəyini müəyyən edən "Müdafiə fərmanı" adlanan sənədi Eristavara təqdim etməyi tapşırdı. Bir gün sonra Əbu Məsləmə Tiflisə gələrək özü şəxsən məlum sənədin leqitimliyini təsdiqlədi. Dörd maddədən ibarət olan "Müdafiə fərmanı"ına aşağıdakı bəndlər daxil idi:

- Gürcülər ərəblərin hakimiyyətini tanımalı və hər bir həyət üzrə bir dinar cizyə verməli idilər. Ərəblər öz növbəsində vergini artırmalı deyildilər. Gürcülər bir neçə həyəti birləşdirmək və bu yolla vergini azalda bilməzdilər;
- Gürcülər ərəblərə hərbi qüvvə ilə yardım etməli idilər;
- İslamı qəbul etmiş gürcülər ərəblərin qardaşı hesab edilərək, vergidən azad olunurdular;
- Ərəblər düşmənə qarşı mübarizədə gürcülərə yardım etməli idilər, əgər ərəblər bunu edə bilməsələr və gürcülər düşmənə tabe olsalar, bu halda ərəblər gürcüləri ittiham etməməli idilər [9, 178].

Ərəblərin Gürcüstana ikinci hücumunu da uğurlu hesab etmək olmaz. Belə ki, "Müdafiə fərmanı" adlanan müqavilədən sonra Xilafətdə başlayan vətəndaş müharibəsi ucbatından Cənubi Qafqazı düşünəcək durumda olmayan ərəblər Gürcüstanda cəmi iki il qala bildilər və Əməvi xəlifəsi I Müaviyə hökmdar olana qədər Gürcüstanda görünmədilər. Lakin buna baxmayaraq Kartlinin mövqeyi hələ də çox qeyri-sabit idi. Belə ki, qısa müddət kəsiyində olsa da ərəblər Kartliyə gəlir və xəraclarını toplayırdılar. Bəzən Bizans da öz payını tələb edirdi. 686-cı ildə Bizansla Xilafətin öz aralarında sülh bağlayaraq Kartlidən gələn xərracı bölmələri mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirdi [10, 56].

Gürcüstanda Ərəb xilafəti – Bizans qarşıdurması. Belə çətin bir vəziyyətdə gürcü xalqı həm ərəblərə, həm də Bizansa qarşı müstəqillikləri

uğrunda yorulmaz mübarizələrini davam etdirirdilər. Hətta Nersianilər sülaləsindən olan Kartli eristavarı Nerse ərazidəki ərəb ordusunu darmadağın edərək pərən-pərən saldı [2, 114].

Kartli əhalisi bizanslıların qarşısında da baş əymirdi. 686-cı ildə Bizans imperatoru II Yustinian hakimiyyətinin ikinci ilində Gürcüstanda Bizansın hakimiyyətini bərpa etmək üçün sərkərdə Leontiusun başçılığı ilə Kartliyə böyük bir ordu göndərmişdi [10, 56].

Lakin bəzi qaynaqlardan bizə gəlib çatan məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bizansın bu hərbi ekspedisiyası uğursuzluqla nəticələnmişdir [7, 322]. Gürcülər həm bizanslılara, həm də ərəblərə eyni dərəcədə nifrət bəsləyirdilər və fürsət yaranan kimi işğalçıların boyunduruğundan azad olmaq istəyirdilər. Lakin iki cəbhədə müharibə aparmaq gürcü xalqının gücünü sarsıtdı.

Gürcülərin belə çətin vəziyyətindən ərəblər çox məharətlə istifadə etdilər. Əməvilərin hakimiyyəti illərində Gürcüstan tamamilə fəth edilərək Əl-Cəzirə canişinliyinin tərkibinə inzibati vahid kimi daxil edildi. Ərəblər xristianlığa münasibətdə tolerant idilər və İslam dininin qəbulu ancaq könüllü şəklində idi. Xilafət yalnız təkid edirdi ki, fəth edilmiş ərazilərə təyin edilmiş canişin və əmirlər ərəblərdən olsun. Belə ki, Rəşidi Ömər ibn Xəttabdan başlayaraq xəlifələr xilafətin yeni fəth edilmiş vilayətlərinə bir qayda olaraq ərəb idarəedicilər təyin etdilər [4, 58].

Xilafətin idarəçilik qaydalarının sərtləşməsi. Ərəblər Kartlinin idarəçiliyini öz əmirlərinə tapşırdılar və əmirin iqamətgahı kimi Tiflis şəhərini seçildi. Ən güclü ordu, inzibati və məhkəmə hakimiyyəti onun əlində idi. Ərəblərin əsas qüvvələri Tiflisdə idi, bəzi xırda dəstələri isə digər böyük qalalarda cəmləşmişdi. Ərəblər Kartlidə eristavarlığı ləğv etmədilər, lakin eristavar bir mənalı şəkildə Ərəb əmirinə tabe olmalı və xəlifənin xeyrinə xərac toplayaraq onu ərəb əmirinə təqdim etməli idi. Kartlidəki ərəbləri maraqlandıran yalnız xərac idi. VIII əsrdə Gürcüstan əhalisi ərəblərə cizyədən əlavə, torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyəti və gəlirlilik dərəcəsindən asılı olaraq nağd şəkildə xərac (torpaq vergisi) ödəyirdi [12, 108].

Ərəblərin gürcülərdən tələb etdiyi vergi getdikcə daha da çoxalırdı. Abbasi sülaləsindən olan xəlifələr dövründə əhalinin vəziyyəti xüsusi ilə dözülməz oldu. Sözü gedən dövrdə vergilərin Şərqi Gürcüstanda yaratdığı çətin siyasi vəziyyəti elə həmin dövrdə yaşamış gürcü müəllifi İoan Sabanidze özünün "Abo Tbilisinin şəhidliyi" ədəbi-tarixi əsərində belə təsvir edir: "*Biz möminlər əsarətə düşmüş, zorakılıq və məhrumiyyətlərə məruz qalmış, zəncirlə yoxsulluğa bağlanmış, ərəblərin xəracının ağırlığı altında əzab-əziyyət çəkirik*" [10, 57].

Ərəblərin getdikcə artan zülm və təqiblərinə məruz qalan gürcü xalqı müqavimətini daha da gücləndirirdi. Kartlidə bir - birinin ardınca üsyanlar

və iğtişaşlar başladı. Ərəblər bu xalq hərəkatlarını yatırmaq üçün yeni hərbi qüvvələr gətirsələr də gürcülərin şiddətli müqaviməti qarşısında dayanmaqda çətinlik çəkdilər. Ərəblər itaətsizləri şiddətlə cəzalandırmaq qərarına gəldilər. Gürcü salnaməçisinə görə, 736-cı ildə gürcü xalqının başına gətirilən fəlakət tarixdə indiyə qədər görünməmiş bir faciə idi və bu fəlakətin səbəbkarının adı Mərvan ibn Məhəmməd idi [2, 115].

Yaxın gələcəkdə Ərəb xəlifəsi olacaq Mərvan 120 minlik ordu ilə Tiflisi tutdu və orada ərəb əmirliyi təsis etdikdən sonra Egrisi, daha sonra isə Abxaziyanı viran qoydu [13, 58].

Ekspedisiyası daha çox Qərbi Gürcüstana yönələn və inadkarlığına görə gürcülərin "Kru Murvani"(kar Mərvan) adlandırdığı müharibə sənətində mahir olan bu məşhur sərkərdə Kartli-Kaxetiyanı etnik təmizləməyə məruz qoyaraq, orada İslamı qəbul etmiş xəzərləri və slavyanları məskunlaşdırdı [13, 59].

Mərvanın bu yürüşü xalqın yaddaşında elə faciəli iz buraxdı ki, gürcü salnamələrində bu yürüş ümumiyyətlə, ərəblərin Gürcüstana ilk hücumu hesab edilirdi. Sələnaməçilərin verdiyi məlumatlara görə, ərəb basqınları nəticəsində Gürcüstan o qədər viran qalmışdı ki, "heç bir yerdə nə bina, nə insanlar, nə də heyvanlar üçün qida qalmamışdı" [12, 110].

Gürcü tarixşünaslığında təhrif edilən məqam. Məqalənin bu yerində bir məsələyə münasibət bildirmək istərdik. Gürcü müəllifləri hər nə qədər ərəb işğalını gürcü xalqının başına gələn ən böyük fəlakət kimi göstərsələr də, real vəziyyət tam başqa idi. Belə ki, gürcü tarixşünaslığında etiraf edildiyi kimi, digər işğalçıların dövrü ilə müqayisədə müsəlmanların hakimiyyət illərində Gürcüstanın nə mədəniyyəti, nə də siyasi quruluşu, demək olar ki, zərər çəkməmişdi. Bunun da başlıca səbəbi fəth edilmiş digər ölkələrdə olduğu kimi, ərəblərin yerli əhalinin nə dininə, nə də adət ənənəsinə qarışmaması idi. Ərəblərə gürcülərdən yalnız vergilərin nizamlı şəkildə ödənişi lazım idi ki, bunu da yerli eristavarlar (hakimlər) vaxtı-vaxtında təmin edə bilmirdilər. Başqa bir tərəfdən isə həm Əməvilər, həm də ki, Abbasilər sülaləsinin hökmranlığı illərində Gürcüstanda elmi və mədəni dirçəliş dövrü başlamış oldu. X əsrin əvvəllərində Tiflis yəhudi və islam təlimlərinin mühüm mərkəzinə çevrildi [1, 43].

Heç şübhəsiz ki, bunda Ərəb xilafətində Abbasilər sülaləsinin dövründəki fikir azadlığının və elmi sıçrayışın təsirini vurğulamaq lazımdır. Bu fakt Abbasilər sülaləsi dövründəki elmi inkişafın fəth edilmiş uzaq ölkələrə də təsirini göstərir. Gürcüstan ruhaniləri parlaq İslam sivilizasiyası ilə tanış olduqdan sonra kilsənin doqmatik (həqiqət prinsipini rədd edən idrak metodu) və zorla yaymağa çalışdığı ideyalara qarşı çıxırdılar. İslamın təsiri ilə kilsənin qadağasına məhəl qoymadan incəsənət və ədəbiyyat sahəsində orijinal əsərlər yarandı. Belə əsərlərə misal olaraq görkəmli gürcü şairi İoan

Şatvelin kral David Soslana yazmış olduğu "Məsihin qulu" adlı qəsidəsini, orta əsrdə yaşayan filosof Sarkis Timogvelin farscadan gürcü dilinə tərcümə etdiyi "Vis və Ramın sevgisi" haqqındakı məhəbbət hekayəsini göstərmək olar [1, 43,44].

Ərəb xilafətinin ağalığı dövründə yaranmış bu intellektual dirçəliş Avropada yalnız XVI əsrdə Renessans adı ilə baş verdi. Ərəblər Kartlini tam fəth etdikdən sonra burada kifayət qədər böyük məmurlar heyətinə malik idilər. Bu haqda mənbələrdə məlumat az olsa da, orta əsrlər dövrünə aid bir neçə gürcü mənbələrində şəhərlərə rəhbərlik edən ərəb əyanlarının rəsmi vəzifələrinin adları göstərilmişdir. Məsələn: "Şurta" polis rəisi sayılırdı və şəhərdə asayişi qoruyurdu, "Möhtəsib" dini və məişət nizamına, bazara, küçələrin abadlaşdırılmasına, borcların ödənilməsinə nəzarət edirdi. Əmirlik sarayının dəftərxanasına "Amid" başçılıq ediridi, "Rəys" isə şəhərlərdə müsəlman əhalisinin nümayəndəsi idi [12, 110].

Ərəb xilafətində Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətinin zəifləməsi, baş verən iğtişaşlar İslam dünyasında çoxşaxəli problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Ərəb xilafəti sərhədlərində tayfalar arasında mübarizə, yerli xalqlar arasında üsyanlar, mərkəzi idarədən ayrılma cəhdləri adi hala çevrildi. Bu dövrdə Ərəb xilafətinin əsarəti altında yaşayan əksər xalqlar ərəbləri qovmaq üçün fürsət gözləyirdilər. Bu xalqlar əslində, ümumi məqsədə və eyni hədəfə yönəlik olaraq üsyan edir, ağır vergiləri bəhanə gətirərək ərəb hakimiyyətindən azad olamaq istəyirdilər.

Gürcüstanda Ərəb xilafətinin təsirinin zəifləməsi. Daxili ixtişaşlar, xilafət ərzisində baş verən üsyanlar, valilərin quldurcasına tətbiq etdikləri vergi siyasəti bir vaxtlar Hindistandan İspaniyaya qədər bütün cəbhələrdə vuruşan qüdrətli Ərəb xilafətini zəiflətdi. Lakin hesab edirik ki, Ərəb Xilafətini tənəzzülə aparan tək səbəb bunlar deyildi. Belə ki, ərəblər fəth dediyi işğallarının əsas səbəbini müsəlman olmayan əhalini İslam və onun əsas kitabı olan "Qurani-Kərim"lə tanış edərək onları imana gətirmək istəkləri kimi izah edirlər.

Doğrudan da Saleh xəlifələr kimi tanınan Rəşidi Xilafəti dövründə ərəblərin tək qayəsi işğal olunmuş ərazilərdə İslam dinini yaymaq idi. Lakin Əməvi və Abbasi sülalələrinin hakimiyyəti illərində ərəblərin bu siyasəti tamamilə dəyişərək işğal olunmuş ərazilərdəki xalqları soymaqdan ibarət oldu. Hesab edirik ki, bunun əsas səbəbi həm Əməvilərin, həm də, Abbasilərin işğal olunmuş ərazilərə İslam mədəniyyəti əvəzinə Ərəb mədəniyyəti gətirməsində idi.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, daxili çəkişmələr, iri feodalların (əmirlərin) müstəqilliyinin artması və işğal olunan ərazilərdə başlayan azadlıq müharibələri VIII əsrin ikinci yarısı - IX əsrin başlanğıcında qüdrətli Ərəb xilafətini zəiflətdi [3, 87].

İşğal edilmiş digər xalqlar kimi, gürcülər də vergilərin ağırlığını bəhanə gətirərək ərəblərə qarşı üsyanlara başladılar. Səbəbi ağır vergi yükü olan üsyan hərəkatı siyasi xarakter alaraq İslam hökmranlığına qarşı yönəlirdi. Bu dövrdə Abxaz kralı Baqrat abxaz və gürcü mənşəli bütün xalqları, o cümlədən Gürcüstan ərazisini vahid dövlətdə birləşdirmişdi. O, III Baqrat adı ilə Gürcüstanın ilk kralı oldu [7, 539]. Abxaz krallığı burada ərəb xilafətinin əsas rəqibi idi. Lakin o da Tiflis əmirliyini müsəlmanlardan geri ala bilmədi və 1014-cü ildə vəfat edəndə Tiflis və şəhər ətrafındakı bütün torpaqlar ərəblərin əlində idi [10, 69].

Nəticə. Beləliklə, apardığımız tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, Gürcüstanın islamaqədərki tarixi ilə bağlı məsələlər sonadək öyrənilməmişdir.

Belə ki, ərəblərin bölgəyə gəlişi ərəfəsində ölkə iki imperiyanın tərkibinə daxil idi. Xilafətin tərkibində, vahid dövlətin tərkibində olmağın üstünlüklərinin ayrıca şərhi nədənsə gürcü tarixşünaslığında diqqətdən kənarda qalmışdır.

Bunu nəzərə alaraq bu yazının sonunda təhlillərimiz əsasında gəldiyimiz bəzi qənaətlərimizi bildirmək istərdik:

- Gürcüstan tarixində baş verən işğalları müqaysə etdikdə Ərəb xilafəti dövründə gürcülər öz mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirmiş, dirçəliş dövrü başlamışdır.
- Ərəb xilafəti dövründə fikir azadlığı nəticəsində (ruhanilər kilsənin doqmatik və zorla yaymağa çalışdığı ideyalara qarşı çıxırdılar) Tiflis yəhudi və islam təlimlərinin mühüm mərkəzinə çevrilmişdi;
- Bu səbəbdən də gürcü tədqiqatçılarının Ərəb xilafəti dövrünə ən böyük fəlakət kimi yanaşması həqiqəti əks etdirmir.
- Tədqiqatımızla müəyyən edildi ki, Gürcüstanda Ərəb Xilafətinin hakimiyyətinin zəifləməsi səbəbləri də heç də həmişə öyektiv təhlil olunmamıdır. Belə ki, bunlardan ən əsasını bildirməklə göstəririk ki, Əməvi və Abbasi sülalələrinin hakimiyyəti illərində ərəblərin İslamı yaymaq əvəzində işğal olunmuş ərazilərdəki xalqları soymaq siyasətinə üstünlük verdilər. Bunun əsas səbəbi İslam mədəniyyəti əvəzinə Ərəb mədəniyyətini gətirmələri idi. Nəticə isə özünü çox gözlətmədi. XII əsrin 20-ci illərində Tiflis müəlman əmirliyinin ləğvində məhz bu cəhət az rol oynamadı.

Hesab edirik ki, bizim söylədiklərimiz məqalədə qoyulmuş mövzunu tam əhatə edilməsi demək deyil. Növbəti tədqiqatlar bəhs olunan mövzunun yeni cəhətlərini, çalarlarını diqqətə çatdırmağa xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İpek Ali. İlk İslami Dönemde Gürcistan. - Erzurum: Zafer Medya Yayıncılık, - 2016. - 160 s.
2. Berdzeneşvili N., Canaşia S., Cavahişvili İ.. Gürcüstan Tarihi. - İstanbul: Sorun Yayınları, - 2000. - 308 s.

3. Aslan Ersan. Gürcüler Tarihi. - İstanbul: Gelenek Yayıncılık, - 2020. - 160 s.
4. Forsyth James. Kafkasya. - İstanbul: Ayrıntı Yayınları, - 2021. - 911 s
5. Grigoriantz Alexandre. Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik bir sentez. - İstanbul: Medya Ofset Yayınevi, - 1999. - 223 s.
6. Qurbanov R.. Qafqaz tarixi. - Bakı: Gənclik Nəşr Mətbəəsi, - 2019. - 501 s.
7. Mahmut B.. Kafkas Tarihi. II cilt. - Ankara: Berikan Yayınevi, - 2011. - 886 s.
8. Mustafa R.Ə.. Tiflis əmirliyi. - Bakı: Turxan NPB, - 2019. - 410 s.
9. Seyidova S.. Qafqaz Xalqları Tarixi. - Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, - 2022. - 451 s.
10. Бердзенешвили Н.А., Дондуа В.Д., Думбадзе М.К., Меликишвили Г.А., Месхиа Ш.А. История Грузии, I часть, С древненейших времен до 60-х годов XIX века. - Тбилиси: Государственное Издательство Учебно-Педагогической Литературы, - 1962. - 253 с.
11. Гусейнова И.. История Народов Кавказа. - Баку: Elm və təhsil, - 2018. - 1248 с.
12. Лордкипанидзе М., Мусхелишвили Д.. Очерки истории Грузии. т 2. Тбилиси: Тип. АН ГССР, - 1988. - 580 с.
13. Чапичадзе З.. История Грузии. - Тбилиси: House Damani, - 2016. - 287 с.

ГРУЗИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА

Самир Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что до арабского вторжения в Грузию в стране царил политический хаос. Тревога, вызванная религиозными и сектантскими различиями, не могла утихнуть. Во время правления Омейядов Грузия была полностью завоевана и включена в качестве административной единицы в наместничество Аль-Джазира. В указанный период самым сильным противником арабов в Грузии было Абхазское царство. Именно его царь Баграт объединил все народы абхазского и грузинского происхождения и стал первым царем объединенной Грузии под именем Баграт III. Однако он не смог вернуть себе Тифлисский эмират у мусульман.

Ключевые слова: Ислам, арабы, Грузия, “Указ обороны”, Картли

GEORGIA IN THE PERIOD OF THE ARAB CALIPHATE

Samir F.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article says that before the Arab invasion of Georgia, political chaos reigned in the country. The anxiety caused by religious and sectarian differences could not subside. During the reign of the Umayyads, Georgia was completely conquered and included as an administrative unit in the governorship of Al Jazeera. During this period, the Abkhazian kingdom was the strongest enemy of the Arabs in Georgia. It was his king Bagrat who united all the peoples of Abkhazian and Georgian origin and became the first king of united Georgia under the name Bagrat III. However, he was unable to regain the Tiflis emirate from the Muslims.

Keywords: Islam, Arabs, Georgia, “Defense decree”, Kartli

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 Humanitar elmlər seriyası 2023

UOT 94 "19/..."

RUSİYA FEDERASİYASI VƏ MƏRKƏZİ ASİYA DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA İQTİSADİ ƏLAQƏLƏR

Aynurə M.MƏMMƏDOVA[*], Nərmin Ş.ƏHMƏDLİ[†]

Məqalədə Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələr müxtəlif sferalardan araşdırılmışdır. İqtisadi proseslərə təsir edən məsələlər qeyd edilmişdir. Rusiya Federasiyasının ticarət tərəfdaşları içərisində beş Mərkəzi Asiya dövləti (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan) xüsusi yer tutur. XX əsrin 90-cı illərindən son zamanlara qədər tarixi proseslərin gedişi ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın bu ölkələr ilə iqtisadi əlaqələrində bir sıra hadisələr baş vermişdir. Buna görə, məqalənin məqsədi Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələri, Rusiyanın bu regionda olan iqtisadi maraqlarını araşdırmaqdır. Həmçinin mövzu ilə bağlı son dövrlərə aid geniş ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Rusiya Federasiyası, Mərkəzi Asiya, iqtisadi münasibətlər, Avropa İqtisadi Birliyi, miqrasiya

Giriş. SSRİ dağılmasından bu günə qədər Rusiya Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olaraq qalmaqdadır. Zamanla iqtisadi əlaqələrin həcmində azalmalar müşahidə olunmasına baxmayaraq Rusiya hələ də Mərkəzi Asiyada öz mövqeyini qoruya bilir. Xüsusilə son zamanlarda baş verən siyasi proseslər nəticəsində Rusiyanın Mərkəzi Asiya dövlətlərinə olan marağı artmaqdadır ki, bu özünü iqtisadi əlaqələrdə də göstərir. Bu məqalədə istər XX əsrin sonlarında, istərsə də XXI əsrin ilk iki onilliyində Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələr müxtəlif sferalardan araşdırılmışdır.

XX əsrin 90-cı illərində Mərkəzi Asiya və Rusiya Federasiyası arasında iqtisadi vəziyyət. Rusiyanın Mərkəzi Asiya bölgəsində iqtisadi maraqları geosiyasi məsələlər ilə əlaqələndirilir. Rusiyanın bu bölgədəki iqtisadi maraqlarını bir neçə istiqamətdə ümumiləşdirmək olar: 1. Mərkəzi

[*] ***Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, t.f.d.; aynur_mammedova@bk.ru; ORCİD İD: 0000-0002-5835-4798***

[†] ***Bakı Dövlət Universitetinin magistrı; ehmedlinermin1@gmail.com; ORCİD İD: 0009-0003-1541-7386***

Asiyada geniş mineral resursları, əsasən, neft, təbii qaz, uranium yataqları Rusiyanın maraq dairəsini təşkil edir. Çünki bunların hamısı Rusiya ixracatına və Rusiya banklarının inkişafına üstün potensiyalı olan yeni imkanlar verir. 2. Mərkəzi Asiyadan olan işçi qüvvəsinin Rusiyaya miqrasiya etməsi, Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya getməsi Rusiyanın maraqlarını təşkil edir. 3. Mərkəzi Asiyada olan beynəlxalq marketlər Rusiyanın ixracatını artırmasına və müəssisələrini genişləndirməsinə şərait yaradır. 4. Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında olan qədim bağlar, müştərək dildən istifadə bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirir. 5. Rusiya Mərkəzi Asiya ölkələrindən Avropaya məhsulların daşınmasında mühüm rol oynayır. 6. Rusiya Mərkəzi Asiyanın boru xətlərinin inkişafı məsələsində mühüm yer tutur. Rusiya Mərkəzi Asiya ilə olan əlaqələrini iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində qoruyub saxlamağa çalışır.

SSRİ dağıldıqdan sonra Mərkəzi Asiya dövlətləri Rusiya sənayesinin əsas tərəfdaşı olaraq qalırdı. Belə ki, 1992-ci ildə Rusiyanın Özbəkistanın idxalında yeri 58%, Qazaxıstanın idxalında 68%, Qırğızıstanın, Tacikistanının və Türkmənistanın idxalında müvafiq olaraq 51%, 48% və 49% yer tuturdu. Həmçinin, Özbəkistandan ixrac olunan malların 61%-i, Qazaxıstanın ixracatının 53%-i, Qırgızıstan və Türkmənistandan ixrac olunan məhsulların müvafiq olaraq 39 və 54 %-i Rusiya Federasiyasına göndərilirdi. Lakin belə bir şəraitdə Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bir çətinlik yarandı. Çünki 1993-cü ildə Rusiya Federasiyasının prezidenti B.N.Yeltsin iqtisadiyyat ilə bağlı xarici siyasətdə proteksionist addımlar atmağa başladı. Rusiya özünün qaz və neft ixracı üçün dünya qiymətləri səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində atdığı addımlar və Mərkəzi Asiya ölkələrini "rubl zona" adlanan ərazidən "sıxışdıraraq çıxarması" zərərli idi. Bu hal Mərkəzi Asiya ölkələri üçün çətinliklər yaratdı. Rusiya isə bu ölkələri "yeni rubl zonası"na qəbul etmək üçün müəyyən şərtlər irəli sürdü. Bu şərtlər həmin ölkələrin müstəqil olaraq iqtisadiyyatlarını idarə etmələrinə maneə yaratdı. Nəticə etibari ilə, Mərkəzi Asiya dövlətləri özlərinin şəxsi pul vahidlərini buraxmaq qərarını aldılar [2,17].

Belə bir şəraitdə Mərkəzi Asiyada böyük ümidlər yarandı. Bunun səbəbi isə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının genişləndirilməsi ilə regional ümumi bazarın yaradılması planı idi. Digər tərəfdən, Türkiyə Respublikası Mərkəzi Asiya dövlətlərinə yardımlar göstərirdi. 1992-ci ildə Türkiyə Mərkəzi Asiya regionuna investisiyalar qoymağa başladı. Həmin ildə, Türkiyə Mərkəzi Asiya ölkələrinə 1 milyard dollar kredit vermişdi [2,18].

1996 və 1997-ci illərdə Mərkəzi Asiya ölkələri "fərqləndirici siyasət" yeritməyə başladı. Mərkəzi Asiya ölkələri həm Rusiya Federasiyasının, həm də digər dövlətlərin yardımını almağa çalışırdılar. Eyni zamanda, MDB ölkələri iqtisadi problemlərlə üzləşdilər və bu məsələrlə bağlı görüşlər

keçirirdilər. Xüsusilə də, Boris Yeltsin ikinci dəfə prezident seçildikdən sonra Mərkəzi Asiyada biznes maraqları ortaya çıxmağa başladı. 1996-1998-ci illərdə Rusiyanın xarici işlər naziri olmuş Yevgeni Primakov bildirmişdi ki, iqtisadi sahədə inteqrasiya yaranmış problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin MDB-nin katibi Boris Berezovski MDB ölkələrinin iqtisadi sahədə mərkəzləşməsi təklifini irəli sürmüşdü. Lakin digər üzv olan dövlətlər bunu qəbul etmədilər. Nəticədə Boris Berezovski islahat keçirməkdən imtina etdi. Yeni korporasiyanın qurulması planları alınmadı və Rusiyanın arzuları və məqsədləri planlaşdırdığı kimi olmadı [3,100].

1990-cı illərdə Rusiyanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə ayrı-ayrı nəzər saldıqda deyə bilərik ki, bu illər ərzində Qazaxıstan Rusiyanın əsas ticarət tərəfdaşı olsa da, iki ölkə arasında idxal və ixracda azalmalar müşahidə olunmuşdur. Çünki bu ölkələr bir-birlərinin ticarət tariflərini tənqid edir və qarşılıqlı ticarətin azalmasının səbəbini bununla əlaqələndirirdilər.

1997-ci ildə keçmiş kommunist ölkələri içərisində Qazaxıstan birbaşa investisiya qoyuluşuna görə 5-ci yerdə idi. Qazaxıstanda olan vacib şirkətlərin 80%-i xaricdən idarə edilirdi. Həmçinin bu ölkədəki 883 birləşmiş müəssisədən 95-i Rusiya Federasiyasına məxsus idi [3,100].

SSRİ-nin mövcudluğunda Rusiya Özbəkistanın ən böyük ticarət tərəfdaşı olmuşdur. Lakin SSRİ-nin dağılmasından sonrakı ilk onillikdə iki ölkə arasında ticarət mühüm deyiləcək qədər azalmışdır. Rusiya və Özbəkistan arasındakı ticarət azalmasını göstərmək üçün bunu qeyd etmək lazımdır ki, 1990-1996-cı illər aralığında iki ölkənin bir-biri ilə olan ticarətinin həcmi 53,9%-dən 14,4%-ə enmişdir. Özbəkistandan olan ixrac içərisində Rusiyaya olan pambıq göndərilməsi azalmışdı. 1997-ci ildə yaranmış problemləri həll etmək üçün iki ölkə müqavilə imzaladı. Lakin bu münasibətləri düzəltmədi. Çünki Özbəkistan qızıl, qaz, neft və pambıq kimi məhsullar üçün ticarət tariflərini qorumağı qərara aldı [3,101].

Sovet rejiminin devrilməsindən sonra Türkmənistan və Rusiya arasında iqtisadi əlaqələr zəiflədi. 1995-ci ildə Türkmənistan üçün ən mühüm ixrac mərkəzləri Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan hesab olunurdu. Rusiya və Türmənistan arasındakı ticarətin azalmasını göstərmək məqsəd ilə bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, 1995-ci ildə Türkmənistan ixrac etdiyi məhsulların 67%-ni digər MDB ölkələrinə göndərdiyi halda, cəmi 6%-ni Rusiya Federasiyasına ixrac etmişdir [3,101].

Digər Mərkəzi Asiya ölkələrində olduğu kimi Tacikistanın da Rusiya ilə ticarət əlaqələri azalmışdı. Məsələn, Tacikistanın ticarətində Rusiyanın yeri 1990-ci ildə 50,9% idisə, 1996-cı ildə bu göstərici 10,3%-ə enmişdir. 1995-ci ildə Tacikistanın idxalında Rusiyanın yeri 6,7% idi. Onun Rusiyaya olan ixracı ümumi ixracın 8%-ni təşkil edirdi. Tacikistanda olan xarici

investorlar arasında Rusiyanın yeri zəif idi. Bu işdə Birləşmiş Krallığın yeri böyük olmuşdur [3,101-102].

Cədvəl 1

1995-1997-ci illərdə Mərkəzi Asiya ölkələrinin ixracının ümumi miqdarında Rusiyanın və digər ölkələrin payı

Ölkələr	Rusiya	Digər ölkələr
Qazaxıstan	50%	50%
Özbəkistan	28,1%	71,9%
Türkmənistan	12,8%	87,2%
Qırğızıstan	25,2%	74,8%
Tacikistan	14,4%	85,6%

Mənbə: *Paramonov V. The Russian foreign policy toward Central Asia in Economic, Security and Social Spheres: a view from Uzbekistan. Постсоветские исследования, T.3.No2, 2020, s.101*

XXI əsrdə Mərkəzi Asiya ölkələrinin ticarətində Rusiya Federasiyasının rolu. Dünya iqtisadi böhranının birinci dalğası Rusiyanın Mərkəzi Asiyadadakı mövqeyində bir sıra dağıntılara səbəb oldu. Amma buna baxmayaraq, Rusiya regionun ən böyük ticarət tərəfdaşı olma mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, 2008-ci ildə Qazaxıstanın Rusiyaya ixrac etdiyi malların ümumi dəyəri 6379,5 milyon dollar idisə, 2009-cu ildə bu göstərici 3697,1 milyon dollar olmuşdur. Həmçinin Qırgızıstandan 2008-ci ildə Rusiyaya olan ixracın ümumi dəyəri 491,1 milyon dollar olmuşdur. 2009-cu ildə isə bu göstərici 367,1 milyon dollar, 2011-ci ildə isə 292,8 milyon dollar idi. Ümumilikdə götürdükdə, 2005-ci ildə Rusiyanın Mərkəzi Asiya ölkələrinə olan ixracı 66% idisə, bu 2010-cu ildə 52%-ə endi. Rusiyadan Mərkəzi Asiyaya ixracın azalmasının səbəblərindən biri də, Rusiya tərəfindən istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin azalması idi [4,8].

Dünya iqtisadi böhranı zamanı Rusiya Mərkəzi Asiya ölkələrinə maliyyə yardımı göstərmişdir. Bu yardımların əsas hissəsi regionun aşağı gəlirli ölkələrinə ayrılırdı. Məsələn: 2009-cu ildə Rusiya Qırgızıstana 2 milyard dollar yardım verdi [1, 22]. Yardımlar, əsasən, MDB və digər təşkilatlar çərçivəsində edilirdi. Qırğızıstanla bağlı digər yardım isə Rusiyanın 2010-cu ildə baş verən dəhşətli Aprel toqquşmasından sonra etdiyi humanitar yardım idi. Bu yardımın ümumi miqdarı 25 milyon dollar dəyərində qiymətləndirilir [4, 8].

Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan arasında 7,591 km uzunluğunda dünyanın ən uzun sərhəd xətti yerləşir. Həmçinin Qazaxıstan Rusiya üçün Mərkəzi Asiyanın digər ölkələrinə giriş rolunu oynayır. Rusiya üçün

Qazaxıstanın əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, Rusiya Federal Gömrük Xidmətinin verdiyi məlumata görə, Qazaxıstanla olan qarşılıqlı ticarətin səviyyəsi 2011-ci il ilə müqayisədə 2012-ci ildə 8,5% artaraq 22,4 milyard dollar olmuşdur. Bu artımın 3,3%-i, yəni 14,6 milyard dolları Rusiyaya məxsusdur. 2013-cü ilin ilk yarım ilindəki qarşılıqlı ticarətin ölçüsündə 2012-ci il ilə müqayisədə 18,8% artım müşahidə edilmişdir. Həmçinin 2012-ci ildə Rusiya Qazaxıstanı mineral məhsullar (38,6 %), maşınlar, nəqliyyat vasitələri, qurğular və s. (19,6%), metal və metal ləvazimatlar (16,1%), kimya sənayesinə aid məhsullar (9,7%), ərzaq məhsulları və s. (8%) ilə təchiz etmişdir. Həmçinin həmin ildə Qazaxıstandan Rusiyaya mineral məhsullar (26,3%), maşınlar, ləvazimatlar, qurğular və s. (32,1%), metal və metal ləvazimatlar (14%), kimya sənayesi məhsulları (8,7%), parça parça məhsullar isə (12%) ixrac edilmişdir. [5].

2012-ci ildə Rusiya və Özbəkistan arasında olan ixracatın ümumi dəyəri 7 milyard dollar olmuşdur. Özbəkistandan olan ixrac 5,17 milyard həcmində idisə, Rusiyadan Özbəkistana olan ixracatın dəyəri 2,45 milyard təşkil etmişdi.

Rusiya bu dövrdə həmçinin Qırgızıstan və Tacikistan ilə iqtisadi əlaqələri inkişaf edir [6, 142].

Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 2009-cu ildən başlayaraq 2016-cı ilə qədər olan dövrdəki iqtisadi böhranlar zamanı müxtəlif dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn: 2013-cü il ilə 2015-ci ildəki göstəricilərin müqayisəsindən məlum olur ki, ticarət dövriyyəsi müvafiq olaraq 35 milyard dollardan 21 milyard dollara enmişdir. Sonrakı illərdə isə ticarət əlaqələri inkişaf etmişdi. Belə ki, 2016-cı ildə olan ticarət dövriyyəsinin həcmi 18,8 milyard dollar, 2017-cı ildə bu göstərici 23,8 milyard olmuşdur. 2017-ci ildə ticarət balansında artım müşahidə olundu. Belə ki, 2012-ci ildə ticarət balansı 10,5 milyard dollar idisə, 2017-ci ildə 11 milyard dollara çatmışdı [7, 455].

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi əlaqələrində çoxtərəfli əməkdaşlığın mühüm rolu var. Çünki Rusiya Mərkəzi Asiya ilə olan maraqlarını, həmçinin iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində qoruyub saxlayır. Bu təşkilatlara Gömrük Birliyi, Avrasiya İqtisadi Təşkilatı, Avrasiya İnkişaf Bankı, Avrasiya İqtisadi Təşkilatının Anti-Böhran Fondu və digərləri aiddir [1, 18]. Qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynayan təşkilatlardan biri Avrasiya İqtisadi Birliyidir. Bu təşkilatın qurulması haqqında beynəlxalq proyektin yaradılması fikri ilk dəfə 1994-cü ildə, Moskva Dövlət Universitetində Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən irəli sürülmüşdü. Lakin bu fikrin reallaşması uzun illər aparmış və bu illərdə bir sıra başqa təşkilatlar yaranmışdı [8]. 2012-ci ildə V.V.Putin yenidən prezident seçildikdən sonra Rusiya

Federasiyasının xarici siyasətində əsas yeri Avrasiyada iqtisadi əlaqələrin aktiv şəkildə dəstəklənməsi tutdu. Nəhayət ki, 2015-ci ilin yanvarın 1-də Rusiya, Belarusiya və Qazaxıstan tərəfindən Avrasiya İqtisadi Birliyi yaradıldı. Qırğızıstan Respublikası və Ermənistan sonradan bu birliyə qoşuldular. 2015-ci ildə AİB-in ümumi ixracı 45379, 8 milyon dollar olmuşdur. AİB-ə üzv olan Qazaxıstanın 2015-ci ildə bu ittifaqın digər üzv dövlətləri ilə olan pul dövriyəsi 15780,2 milyon dollar, Rusiyanın isə 42801,2 milyon dollar olmuşdur [6, 141].

Son illərdə Rusiyanın xarici siyasətində Mərkəzi Asiya regionunun rolu artmaqdadır. Belə ki, 2022-ci ildə Qazaxıstandan Rusiyaya olan ixrac 25% artmışdır. 2023-cü ilin ilk ayları ilə müqayisə etsək artım 32%-dir. Ümumiyyətlə, 2021-ci ildəki göstəricilər ilə müqayisədə artım 60%-dir. Rusiyanın ticarət gəlirlərinin artmasında Qazaxıstandan keçən dəmir yolları mühüm rol oynayır. Rusiyanın şimal-cənub tranzit dəhlizinə marağı var. Rusiya nəinki Azərbaycandan, həm də Qazaxıstandan keçən marşrutlara maraq göstərir. Rusiyanın bu yollara maraq göstərməsinin səbəbi ölkənin cənubunda və mərkəzində olan müəssisələrin əmtəələrə olan tələbatı ilə bağlıdır. Artıq məhsullar Çindən Rusiyaya Çin-Qazaxıstan dəmir yolu vasitəsi ilə çatdırılır. Bu hal, həmçinin Rusiyanın Tranz-Sibir dəmir yolundan istifadəsini azaldır və Qazaxıstanın mövqeyini gücləndirir. Yəni Qazaxıstan öz dəmir yollarından Rusiyada olan metalları və kömürü Çinə ixrac etmək üçün istifadə edə bilir [9].

Bu gün Özbəkistan Mərkəzi Asiyada ən mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracçısıdır. Bəzi dövrlərdə ticarət azalmasına baxmayaraq, Rusiyanın Özbəkistanla ticarət əlaqələri inkişaf etməkdədir. Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi məlumat vermişdir ki, son 20 ildə Rusiya və Özbəkistan arasında ticarət əlaqələrində mühüm inkişaf baş vermişdir [10]. 2017-ci ilin aprel ayında Şövkət Mirziyoyevin Moskvaya səfər etməsi zamanı iki ölkə arasında ticarət razılaşması imzalandı. Bu razılaşma 3,8 milyard dollar həcmində ticarət sazişlərini və 12 milyard dollar dəyərində investisiya layihələrini əhatə edirdi [11].

Son illərdə Rusiya və Türkmənistan arasında ticarət əlaqələri inkişaf edir. Belə ki, iki ölkə arasında ticarətin ümumi dəyəri 2022-ci ildə 1 milyard dollar olmuşdur. Rusiyanın Türkmənistana olan ixracı 2021-ci ildə 2020-ci il ilə müqayisədə 11,68 % artmış və 725 milyon dollar olmuşdur. 2023-cü ildə iki ölkə arasında artım davam etmiş və 10,4 % artım müşahidə olunmuşdur [12].

Qırğızıstan və Rusiya arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 2022-ci ildə 40,3% artmış və 3,2 milyarda çatmışdır. Bu, 1994-cü ildən başlayaraq ən yüksək olan göstəricidir. 2022-ci ildə Rusiyadan Qırğızıstana olan idxal 18,8% artdı və 2,3 milyard dollar oldu. Həmin ildə Qırğızıstandan Rusiyaya

olan ixracın dəyəri 964 milyon idi. 2022-ci ildə olan ticarət dövriyəsinin həcmi 2021-ci il ilə müqayisədə 700 milyon dollar artmışdır. 2023-cü ildə isə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin həcmi 23% artdı. Həmçinin Qırğızıstanın AİB-ə üzv olan dövlətlərlə apardığı ticarətin həcmi 1,1267 milyon olmuşdur [13].

Tacikistan və Rusiya arasında olan ticarət əlaqələri artmaqdadır. Belə ki, 2022-ci ildə Rusiya və Tacikistan arasında ticarət dövriyyəsi artdı və 1,4 milyard dollar oldu. Rusiya Federasiyasında məhsulların Tacikistana göndərilməsi 20% artdı. 2021-ci ildə iki ölkə arasındakı ticarət bir il əvvəlkinə nisbətən 45% artmışdır [14].

Rusiyanın Mərkəzi Asiya regionuna investisiya qoyuluşu və miqrasiya məsələləri. 1990-cı illərə baxanda investisiya qoyuluşunda Rusiyanın mövqeyi artmışdır. Rusiyanın Xarci İşlər Nazirliyinin verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Rusiyanın Mərkəzi Asiya regionuna qoyduğu investisiya 20 milyard dollar olmuşdur. Bu işdə "Qazprom", "Lukoil" kimi şirkətlərin rolu böyük olmuşdur. Lakin 1990-cı illərdə Rusiyanın Özbəkistandakı investisiyalarda mühüm rol oynamırdı. Buna baxmayaraq, 1994-cü ildə Özbəkistanda olan xarici investisiyanın miqdarı 85 milyon dollar olmuşdursa, 1996-cı ildə bu 150 milyon dollara çatmışdır. Bu artımda digər xarici ölkələrin, xüsusilə ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Almaniya və Cənubi Koreya mühüm rol oynamışdır [3, 101].

XXI əsrdə Rusiya ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrdə investisiya məsələsi də xüsusi yer tutur. Qazaxıstanda investisiya qoyuluşu məsələsində Rusiyanın bəzi şirkətləri mühüm rol oynamışdır: "Lukoil" 5 milyard dollar; "Qazprom" 1 milyard dollar; "İnterRAOUES Rusiya" 0,2 milyard və "Rusal" 0,4 milyard dollar həcmində investisiya qoymuşdular. Bununla yanaşı "Rosatom", "Rosneft" və s. şirkətlərin rolu bu məsələdə önəmlidir. Rusiyanın Qazaxıstana qoyduğu ümumi investisiyaların həcmi 7 milyard dollardan çoxdur. İnvestisiya məsələsində Avrasiya İnkişaf Bankının xüsusi rolu vardır. 2006-cı ildə məhz bu bankın təşəbbüsü ilə Rusiya və Qazaxıstan arasında razılaşma imzalanmışdı [5].

Rusiya investisiyaları Özbəkistan və Tacikistanda əhəmiyyətli yer tutur. 2016-cı ildə Rusiyaya məxsus olan şirkətlərin qoyduğu investisiya Özbəkistanda olan birbaşa investisiyaların 56%-ni təşkil etmişdir. Rusiya investisiyalarının üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdən biri də Tacikistandır. Belə ki, 2018-ci ildə Tacikistanda olan xarici investisiyaların 23%-i Rusiyaya aid idi. Tacikistan ərazisində "Qazprom", "RAOUES", "Megafona", "Saiqtula-12" və bu kimi 300-ə yaxın Rusiyaya aid müəssisə fəaliyyət göstərir [7, 458].

2020-ci ildə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Rusiyanın Mərkəzi Asiyada olan investisiyaları 20 milyard dollarla qiymətləndirilir. Bunun 47%-i yanacaq-energetika sahəsinə, 22%-i əlvan metalurgiya, 15%-i teleko-

munikasiya sahəsinə aiddir [15].

Həmçinin Mərkəzi Asiya investisiyaları Rusiya Federasiyasının iqtisadiyyatının bir sıra sahələrinə yönəlmişdir. Birbaşa investisiyalarda əsas yeri həm kimya, həm də aqrar-ərzaq və nəqliyyat sahələri tutur. Qazaxıstandan qoyulan investisiyalar hava limanı sahəsində mühüm rol oynayır. "Qazaxıstan Meridian Capital" qrupu tərəfindən qoyulan investisiyalar Rusiyada mühüm yer tutur. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu qrup Rusiya Federasiyasının 13 hava limanına nəzarət edir [7,458].

Rusiyanın Mərkəzi Asiya ilə olan iqtisadi öhdəlikləri arasında əmək miqrasiyaları və regional pul köçürmələri əsas yerlərdən birini tutur. 2013-cü ildə verilən məlumatlarda bildirilirdi ki, Rusiya və Qazaxıstana gedən miqrantların 2 milyonu Özbəkistandan, 800 000 Tacikistandan və 600 000 Qırğızıstandan getmişdir. Onların əksəriyyəti fəsilə uyğun və yaxud müvəqqəti iş axtaranlar olmuşdur. Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü demişdi ki, 4,5 milyon Mərkəzi Asiyadan olan işçi miqrantlar Rusiyada yaşayır və işləyir. Həmçinin bu işçi miqrantların etdiyi pul köçürmələri Tacikistanın, Qırğızıstanın və Özbəkistanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Əsasən, Tacikistan miqrantlardan gələn gəlirdən ən asılı olan ölkə hesab edilir. 2011-ci ildə tacik işçi miqrantlar öz evlərinə 2,7 milyard pul göndərmişdirlər. Bu qeyd olunan ildə Tacikistanın ÜDM-nın 45%, Qırğızıstan ÜDM-nın 29% və Özbəkistanın 8%-ni təşkil etmişdir [4, 8].

2013-2016-cı illərdə Rusiya Federasiyasından Mərkəzi Asiyaya pul köçürmələri 37 milyard dollar olmuşdur. 2018-ci ildə nəinki qeyri-rus, həm də rus vətəndaşları 10 milyard dollar həcmində pulu Mərkəzi Asiyaya köçürmüşdür. Bu pulun 4,1 milyardı Özbəkistana, 0,8 milyardı Qazaxıstana, 0,05 milyardı Türkmənistana və digərlərinə köçürülmüşdür. 2019-cu ildə Özbəkistan Respublikasının Əmək Nazirliyinin verdiyi məlumatda qeyd edilirdi ki, həmin ildə Rusiyada 2 milyon 600 min özbək yaşayırdı. Həmçinin bəzi Mərkəzi Asiya ölkələrindən gələn miqrantların sayı çox surətlə artır. Məsələn: 2017-ci ildə Rusiya ərazisində 74 min Türkmənistan vətəndaşı yaşayırdısa, bu göstərici 2018-ci ildə təxminən 100 min nəfərə çatmışdır. Lakin bu miqrant axını Rusiyanın maraqlarına uyğun gəlmir və cəhd edilir ki, onların sayı azaldılsın [16, 109].

Son illərdə Rusiyanın Mərkəzi Asiyadakı əsas rəqibi Çin Xalq Respublikasıdır. Belə ki, Çinin mövqeyi, siyasi və iqtisadi təsirləri Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında artmaqdadır. Belə bir düşüncə var ki, Çin Mərkəzi Asiyada Rusiyanı enerji resurslarının əsas idxalçısı mövqeyindən çıxardacaq [7, 459].

Rusiya və Çin ilə yanaşı ABŞ və Avropa Birliyinin Mərkəzi Asiyada maraqları artmaqdadır. D.Trampın dövründə daxili gərginlik çox olduğu üçün Mərkəzi Asiya ilə bağlı məsələlər baş tutmadı. Avropa Birliyi çalışır

ki, bu regionda qarşılıqlı əlaqələr yenidən qurulsun. 2019-cu ilin iyul ayında belə bir qərar verilsə də, bu alınmadı. Çünki Rusiya və Çinin mövqeləri bu regionda üstündür [11].

Nəticə. Araşdırmanın sonunda belə nəticəyə gəlirik ki, Rusiya Federasiyasının beş Mərkəzi Asiya dövlətində həm ticarət, həm də investisiya və miqrasiya məsələlərində geniş maraqları vardır. Son zamanlarda Rusiyanın bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişlənmişdir. Həmçinin Rusiyanın Mərkəzi Asiya regionunda rəqibləri artmaqdadır. Buna baxmayaraq, Rusiya öz mövqeyini regionda qorumağa çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naumkin V.V. Russia's interests in Central Asia: Contents, perspectives, limitations. – Moskva: Spetskinga, - 2013. – p. 53
2. Russia and Central Asia: Evolution of mutual perceptions, polices, interdependence. The James A.Baker III İnstitute for Public Policy of Rice University. -Moscow: -1998. -p. 27
3. Günay M. Russia's Central Asia Policy under Boris Yeltsin. Avrasia İnvelemeleri Dergisi(AVİD), II | 1, - 2013, - 85-113 s.
4. Oliphant C. Russia's role and interests in Central Asia. Saferworld. – London: - 2013, - p.17.
5. Economic cooperation/ https://rfembassy.ru/eng/lm/dvustoronnie_otnosheniya/torgovo-ekonomicheskie_svyazi/. 15.11.2023
6. Rakhimov M. Central Asia in the Context of Western and Russian interests. Dans L'Europe en formation, 2015/ 1(No.375), page:140-154
7. Александроба В.А. Экономическое сотрудничесво России и государств центральной Азии: Торговля, инвестиции, перспективы развития. Выпуск No.12(40), декабрь 2019, - 454-459 с.
8. Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results / https://rujec.org/article/27982/.16.11.2023
9. The Role of Russia and Central Asia in the New World Economy / https://valdaiclub.com/a/highlights/the-role-of-russia-and-central-asia-in-new-world/. 19.11.2023
10. Analysis of bilateral trade between Russia and Uzbekistan https://www.eurasian-research.org/publication/analysis-of-bilateral-trade-between-russia-and-uzbekistan. 23.11.2023
11. The Importance of Central Asia for Russia's foreign policy / https://www.ispionline.it/en/publication/importance-central-asia-russia-foreign-policy-24 . 23.11.2023
12. Russia and Turkmenistan: 2023/24 Trade and Investment Dynamics / https://www.russia-briefing.com/news/russia-and-türkmenistan-2023-2024-trade-and-investment-dynamics.html/. 26.11.2023
13. Russia-Kyrgyzstan:2023/24 Trade and Investment Dynamics / https://www.russia-briefing.com/news/russia-and-kyrgyzstan-2023-2024-trade-and-investment-dynamics.html/.27.11.2023
14. Russia-Tajikistan: 2023/24 Trade and Investment Dynamic-Russia https://www.russia-briefing.com/news/russia-and-tajikistan-2023-2024-trade-and-investment-

dynamics.html/.30.11.2023
15. Отношения России с государствами центральной Азии на современном этапе / https://cyberleninka.ru/article/n/otnosheniya-rossii-s-gosudarstvami-tsentralnoy-azii-na-sovremennom-etape/viewer . 4.11.2023
16. Paramonov V. The Russian foreign policy toward Central Asia in Economic, Security and Social Spheres: a view from Uzbekistan. Постсоветские исследования, - Т.3. - No2, - 2020.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Айнура М. МАМЕДОВА, Нармин Ш.АХМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются экономические отношения между Российской Федерацией и странами Центральной Азии. Отмечены проблемы, влияющие на экономические процессы. Среди торговых партнеров Российской Федерации пять государств Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Киргизстан и Таджикистан) занимают особое место. С 90-х годов XX века по сегодняшний день в экономических отношениях России с этими странами произошло много событий, обусловленных ходом исторических процессов. Поэтому основной целью статьи является рассмотрение экономических отношений между Российской Федерацией и странами Центральной Азии, а также экономических интересов России в этом регионе. Также, в статье была использована новейшая литература по этой теме.

Ключевые слова: Российская Федерация, Центральная Азия, экономические отношения, Европейское Экономическое Сообщество, миграция

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN RUSSIAN FEDERATION AND CENTAL ASIA COUNTRIES

Aynura M.MAMMADOVA, Narmin Sh.AHMADLI

SUMMARY

In the article, the economic relations between the Russian Federation and Central Asian countries are examined from different spheres. Issues affecting economic processes are mentioned. Five Central Asian states (Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan) occupy a special place among the trading partners of the Russian Federation. From the 90s of the 20th century to recent times, many events took place in Russia's economic relations with these countries due to the course of historical processes. Therefore, the purpose of the article is to explore the economic relations between the Russian Federation and the countries of Central Asia, and the economic interests of Russia in this region. Extensive recent literature on the subject was also used.

Keywords: Russian Federation, Central Asia, economic relations, European Economic Community, migration

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 ***Humanitar elmlər seriyası*** ***2023***

UOT 94 (479.24)

СИМВОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ - ГЕЙДАР АЛИЕВ

Гонча Б.НАСИРОВА*

Деятельность выдающегося государственного деятеля Гейдара Алиева в направлении закладки основ идеологии азербайджанизма, превращения страны в надежного партнера и мощного государства путем проведения сбалансированной внешней политики, раскрытия культурных ценностей азербайджанского народа, улучшение социальной ситуации, спасение Азербайджана от сепаратизма и гражданской войны актуальны в изучении истории азербайджанской государственности. В статье подробно анализируются активная государственная деятельность Гейдара Алиева, его восхождение от политической власти до уровня национального лидера, его роль в развитии и процветании Азербайджана, а также создание под его руководством партии "Ени Азербайджан".

Ключевые слова: общенациональный лидер Гейдар Алиев, Азербайджанская Республика, азербайджанский язык, Партия Ени Азербайджан, День национального освобождения, создание национальной идеологии

Введение. 2023 год – это год Гейдара Алиева лидера азербайджанского народа, великого государственного деятеля. Азербайджанский народ с большим уважением и благодарностью чтит светлую память Гейдара Алиева.

Путь большого развития и процветания, начатый в 1969 году, стал основой будущего прогресса Азербайджана. На фоне реформ и стратегических мероприятий, осуществленных во время руководства Азербайджаном в 1969-1982 годах Гейдаром Алиевым, наша республика быстро развивалась и стала республикой особого значения в масштабах СССР. Если до этого Азербайджан характеризовался как самая отстающая по темпам развития республика, выступавшая лишь сырьевой базой в масштабах СССР, то на фоне работ, проведенных под руководством Гейдара Алиева, Азербайджан имел высокие темпы раз-

* ***Преподаватель кафедры Истории Азербайджана Бакинского Государственного Университета; babayeva.22@mail.ru; ORCİD İD: 0009-0008-5688-6468***

вития, и во всех сферах были зафиксированы высокие показатели развития. В то же время работа, проделанная на политико-идеологическом уровне, выступила гарантом нашего национального развития и солидарности. Одной из больших исторических заслуг великого лидера перед своим народом во имя азербайджанства было то внимание и забота, которые он проявлял к азербайджанскому языку. Гейдар Алиев говорил: "*Мы должны гордиться своим языком. Язык является основой национальности каждой нации*" [1, 27].

В рамках национальной идеологической политики в 1978 году, благодаря усилиям и инициативе Гейдара Алиева, в Конституцию Азербайджанской ССР была включена статья «Государственным языком Азербайджанской Советской Социалистической Республики язык является азербайджанской язык» [2, 143]. Это был шаг исторического значения с точки зрения защиты и популяризации нашего национального языка, который является функциональной единицей нашей национальной идеологии. После этого были подготовлены учебники «Современный азербайджанский язык» и «Азербайджанский язык», носившие характер национально-идеологической основы указанной политики. В дополнение к этому были приняты важные меры в направлении защиты национальных и нравственных ценностей. В целом, путь большого развития и процветания, начатый в 1969 году, стал основой будущего прогресса Азербайджана.

Несомненно, одной из величайших заслуг общенационального лидера Гейдара Алиева перед нашим народом является спасение государственности Азербайджана и открытие благодаря этому нового этапа в политической истории страны.

Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Как известно, в 1990 году Азербайджан столкнулся с очень сложной ситуацией. В то время, когда расшатывались основы СССР, конфликты, имевшие место в масштабах Союза, распространялись и на внутреннюю жизнь стран, а в странах с низким управленческим потенциалом разворачивались очень сложные политико-правовые катаклизмы. В то же время блокада Нахчыванской Автономной Республики, ухудшение ее социально-экономического положения, а также игры, в которые власти пытались играть с автономией, максимально осложнили положение Нахчывана.

В сентябре 1991 года, Гейдар Алиев был избран Председателем Верховного Совета Нахчыванской АССР [3,191]. Благодаря напряженной деятельности и усилиям Гейдара Алиева, избранного Председателем Верховного Совета, была обеспечена стабильность и улучшено социально-экономическое положение автономного региона. Гейдар Али-

ев, избранный Председателем Верховного Совета в условиях продолжающейся войны, нехватки промышленной продукции, электроэнергии и острой социально-экономической ситуации, благодаря реформам добился стабильности, и прогресса в Нахчыванской республике. Было принято историческое решение объявить 31 декабря Днем солидарности азербайджанцев мира. Помимо всего этого, были предприняты значительные меры по улучшению социально-экономического положения и достижению передовых тенденций в Нахчыванской АР. Были проведены социально-экономические и аграрные реформы, начат процесс приватизации и проведены специальные работы в направлении развития инфраструктурных территорий. Таким образом, общенациональный лидер Гейдар Алиев в Нахчыванский период своей политической деятельности своими действенными шагами обеспечил выход из кризиса, возрождение и прогресс Автономной Республики.

В то же время, в напряженной и кризисной ситуации в стране азербайджанский народ возлагал надежды на дальновидного политика, великого государственного деятеля Гейдара Алиева, и в октябре 1992 года к нему обратилась группа представителей азербайджанской интеллигенции и предложила создать партию Новый Азербайджан. Общенациональный лидер Гейдар Алиев в своем ответном письме от 24 октября 1992 года согласился создать и возглавить партию «Ени Азербайджан». Так, на учредительной конференции, состоявшейся в Нахчыване 21 ноября 1992 года, была создана партия «Ени Азербайджан», председателем которой был избран великий лидер Гейдар Алиев. [4,79] Создание ПЕА, избрание общенационального лидера Гейдара Алиева председателем этой партии было исторической необходимостью, вытекавшей из напряженного, опасного общественно-политического положения республики в то время. С другой стороны, во время событий июня 1993 года в стране тогдашнее правительство было вынуждено пригласить Гейдара Алиева в Баку.

9 июня 1993 года Гейдар Алиев прибыл из Нахчывана в Баку. Он предпринял ряд важных шагов для вывода республики из тяжелого кризиса [5, 406].

15 июня Гейдар Алиев был избран Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики и этот день вошел в историю азербайджанского народа как День национального спасения [6, 305]. Нет сомнения, что «Спасение» отражает правильную, справедливую и объективную оценку исторической миссии общенационального лидера Гейдара Алиева.

В целом осуществление исторической миссии Общенационального Лидера опирается на три сильных фактора: во-первых, на креп-

кую и непоколебимую веру и поддержку которую оказывал народ Общенациональному Лидеру, во-вторых, могущество и величие личности Гейдара Алиева, и в-третьих, безграничную и бескорыстную любовь Великого Вождя к своему народу, к нации и к Родине.

15 июня 1993 год было началом новой эры в жизни Азербайджанской Республики. Гейдер Алиев начал новый этап в жизни независимого, суверенного Азербайджана [7, 59].

Одним словом, великий государственный деятель Гейдар Алиев спас Азербайджан от гражданской войны, опасности упадка и разрушения, и поставил его на путь возрождения, а те, кто хотел разделить Азербайджан, превратить его в форпост и управлять им исходя из корпоративных интересов не смогли добиться своих намерений.

По результатам президентских выборов, состоявшихся 3 октября 1993 года, Общенациональный лидер Гейдар Алиев был избран Президентом Азербайджана [8, 174]. С избранием Гейдара Алиева Президентом Азербайджанской Республики страна ориентируется в своем развитии на непреходящие ценности мировой цивилизации - демократию, верховенство закона, обеспечение прав человека [9, 1122].

Гейдар Алиев с первого дня избрания главой государства уделял особое внимание подготовке основных направлений внешнеполитической доктрины нашей страны и достижению ее международных успехов [10, 37]. Следует подчеркнуть, что эти выборы стали первыми демократическими президентскими выборами, проведенными в стране.

Вскоре после того, как народ проявил высокое доверие к великому государственному деятелю Гейдару Алиеву, было достигнуто прекращение огня в карабахской войне и начались переговоры о мирном урегулировании конфликта, начала создаваться регулярная армия. Пресечение попыток государственного переворота со стороны незаконных вооруженных формирований, проведение первых парламентских выборов, принятие Конституции путем референдума, формирование системы управления, подписание нефтяных контрактов, закладка фундамента экономического возрождения Азербайджана, формирование международных отношений нашей республики , и уверенное начало процесса интеграции страны в мировое сообщество на пути прогресса нашего государства обеспечило его прогресс и перед Азербайджаном открылись ясные перспективы.

Одной из беспримерных заслуг общенационального лидера перед нашим народом и государством является закладка основ успешного процесса государственного строительства. Этот ряд включает в себя создание передовой политической системы и культуры, проведение непрерывных политических и правовых реформ, а также создание

идеологии, обеспечивающей национальную солидарность и целостность.

Гейдер Алиев был исторической личностью, лидером нации и государства, покорившим историю и сумевшим ее воссоздать [11, 57]. В то же время необходимо подчеркнуть важность мер, реализованных в направлении построения правового государства и гражданского общества в этот период. Это был очень важный инструмент, обеспечивший продвижение независимого Азербайджана по пути демократического развития. Была создана прочная правовая база для принятия Конституции независимой Азербайджанской Республики, проведения парламентских выборов на основе смешанной избирательной системы, укрепления правовых основ государства, другими словами, создание современной системы государственности. Устранена цензура в средствах массовой информации, на высоком уровне обеспечены права и свободы человека и гражданина. Это, в свою очередь, подготовило почву для политической социализации и развития политической культуры, в целом для эффективного функционирования социальных и политических институтов. Одним словом, систематическая работа и целенаправленные меры, осуществляемые на фоне национальной стратегии развития, подготовленной под руководством Великого лидера Гейдара Алиева, обеспечили формирование политической системы и регулярное совершенствование ее структурных элементов. Великий лидер, посвятивший свою деятельность всестороннему развитию Азербайджана, также предпринял шаги в направлении укрепления правовой базы государства. Осуществление судебной реформы, создание Конституционного суда, института омбудсмена и других важных институтов, а также отмена смертной казни сыграли важную роль в продвижении процесса демократизации в стране. Создание национальной идеологии является одной из важных составляющих политики государственного строительства, осуществляемой под руководством Гейдара Алиева.

Помимо этого, международные связи Азербайджана стали расширяться в результате прагматичного и взвешенного внешнеполитического курса, заложенного общенациональным лидером. Наша страна была признана независимым государством на международной арене, установлены двусторонние и многосторонние международные связи. После подписания «Контракта века» в экономике Азербайджана наступил перелом и были начаты масштабные работы. Позднее были предприняты чрезвычайно важные меры по транспортировке азербайджанской нефти на мировые рынки и реализованы важные проекты сотрудничества. Следует также отметить, что одним из важных прио-

ритетов внешнеполитического курса, заложенного Великим лидером, является урегулирование армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта на основе международно-правовых норм, то есть в рамках территориальной целостности нашей страны. В результате напряженной работы и последовательных усилий общенационального лидера Гейдара Алиева были предприняты целенаправленные, планомерные и непрерывные шаги для решения этой проблемы, а суть вопроса была доведена до сведения мировой общественности. Гейдар Алиев вел переговоры со многими странами мира по этому вопросу и добился принятия на международных мероприятиях, в том числе саммитах, резолюций и заявлений, в которых поддерживается территориальная целостность Азербайджана и осуждается агрессивная политика Армении. Эта поддержка особенно ярко показала себя в ходе победоносной 44-х дневной Отечественной войне. В целом успешная внешняя политика, основанная на национальных интересах, укрепила международное положение Азербайджана, и Азербайджан стал признаваться надежным партнером.

Заключение. Гейдар Алиев является автором идеологии азербайджанства, которая стала национальной идеологией, охватывающей народы, проживающие на территории этого государства, а также азербайджанцев, проживающих во всем мире, объединяя азербайджанцев мира в едином центре. Великий лидер Гейдар Алиев превратил Азербайджан в независимую страну в прямом смысле этого слова, сделал нашу независимость постоянной и необратимой.

Успешное продолжение сегодня Президентом Ильхамом Алиевым политики, заложенной Великим лидером Гейдаром Алиевым, обеспечило уверенное продвижение Азербайджана вперед по пути развития. Сегодня Азербайджан признан на международном уровне как сильное и влиятельное государство, страна с социально-политической стабильностью и устойчивым развитием. Помимо этого, как закономерный результат проводимой многовекторной внешней политики, постоянно укрепляются международные позиции Азербайджана. При инициативе и под руководством нашей страны реализованы очень важные транснациональные проекты, наша республика успешно развивает двусторонние и многосторонние отношения. В настоящее время Азербайджан, являющийся региональным центром силы и выступающий стабилизирующим актором в регионе, известен как надежный партнер в системе современных международных отношений и завоевал большое доверие в мире. Во внешней политике нашей страны, помимо национальных интересов и международно-правовых норм, также лежат в основе такие критерии, как мир, стабильность, развитие, взаимовы-

годное сотрудничество, что вносит новые, более прогрессивные ценности в систему международные отношения. Параллельно с этим Азербайджан также уделяет особое внимание вопросам международного сотрудничества и безопасности. На фоне вышеизложенного отдельные национальные государства, в том числе страны, выступающие в качестве центров силы мировой политики, высоко оценивают активную роль Азербайджана в системе международных отношений и прагматичный внешнеполитический курс. При этом особое значение придается развитию отношений с нашей республикой в различных областях. В целом отношения стратегического партнерства Азербайджана, завоевавшего большое доверие в мире, укрепляются, увеличивается число его друзей и партнеров. Сегодня богатое государственное наследие общенационального лидера Гейдара Алиева глубоко изучается и широко пропагандируется. После кончины общенационального лидера Гейдара Алиева, была создана 10 мая 2004 года неправительственная организация Фонда Гейдара Алиева [12, 36], возглавляемого Первым вице-президентом Азербайджанской Республики госпожой Мехрибан Алиевой. С каждым днем растет авторитет нашей страны в мировом сообществе, наше государство все активнее участвует в реализации международной и региональной политики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ağayev Ə. Nəsillərə örnək insan. - Bakı: Mütərcim, - 2016. - 132 s.
2. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Хроника жизни и деятельности. – Баку: Озан, - 2008, - с. 360.
3. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. - Bakı: Çaşıoğlu, - 2008, - 672 s.
4. Cabbarli Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri. - Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, - 2015, - 232 s.
5. История Азербайджана. Учебник. - Баку: БГУ, - 2016, - 452 s.
6. Nuriyeva İ.T. Azerbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Mütərcim, - 2015. – 336 s.
7. Xələfov A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. – Bakı: Azərnəşr, - 2006 - 312 s.
8. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. – Bakı: Təhsil, - 2004, - 472 s.
9. Гусейнова И. История народов Кавказа (с древнейших времен до наших дней). – Баку: Elm və təhsil, - 2018, - с.1248.
10. Qurbanova K. Azərbaycan Respublikasinin mədəniyyətinin inkişaf tarixi (1991-2012-ci illər). Monoqrafiya. – Bakı: Ecoprint, - 2019, - 208 s.
11. Əhmədova S. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses. - Bakı: Elm, - 2013, - 156 s.
12. Qurbanova S. Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan Respublikasinda səhiyyənin inkişafında rolu (2004-2020-ci illər). - Bakı: Elm və Təhsil, - 2021 - 96 s.

HEYDƏR ƏLİYEV - AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN RƏMZİ

Qönçə B.NƏSIROVA

XÜLASƏ

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoyması, balanslaşdırılmış xarici siyasət yeritməklə ölkəni etibarlı tərəfdaşa, qüdrətli dövlətə çevirməsi, Azərbaycan xalqının mədəni dəyərlərinin üzə çıxarılması, sosial vəziyyətini yaxşılaşdırılması, Azərbaycanı separatizmdən və vətəndaş müharibəsindən xilas etməsi istiqamətində fəaliyyəti mövzuları Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixinin tədqiqində aktuallıq kəsb edir. Məqalədə Heydər Əliyevin gərgin dövlətçilik fəaliyyəti, siyasi hakimiyyətdən ümummilli lider səviyyəsinə yüksəlməsi, Azərbaycanın inkişafında və çiçəklənməsində rolu, onun rəhbərliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması geniş təhlil edilir.

Açar sözlər: ümummilli lider Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan dili, Yeni Azərbaycan Partiyası, Milli Qurtuluş Günü, milli ideologiyanın yaradılması

SYMBOL OF AZERBAIJANI STATEHOOD - HEYDAR ALIYEV

Goncha B.NASIROVA

SUMMARY

The activities of the outstanding statesman Heydar Aliyev in the direction of laying the foundation of the ideology of Azerbaijani, turning the country into a reliable partner and a powerful state by implementing a balanced foreign policy, revealing the cultural values of the Azerbaijani people, improving their social situation, and saving Azerbaijan from separatism and civil war are relevant in the study of history Azerbaijani statehood. The article extensively analyzes Heydar Aliyev's intense statesmanship, his rise from political power to the level of a national leader, his role in the development and prosperity of Azerbaijan, and the creation of the New Azerbaijan Party under his leadership.

Keywords: National leader Heydar Aliyev, Republic of Azerbaijan, Azerbaijani language, New Azerbaijan Party, National Liberation Day, creation of national ideology

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 ***Humanitar elmlər seriyası*** ***2023***

UOT 902

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN BƏZƏK KƏRPİCLƏRİ

Vüsalə F.BEYDULLAZADƏ*

Məqalə orta əsr Şəmkir şəhər yerinin bəzək kərpiclərinə həsr edilmişdir. Burada onların Arran memarlıq məktəbindəki yeri, orta əsr inşaat keramikasının öyrənilməsində əhəmiyyəti diqqətə çatdırılır. Bundan əlavə bəzək kərpiclərinin bədii-dekorativ təyinatlı məsələlərinə də toxunulmuşdur. Məqalə işlənərkən təsvir, müqayisə, tipoloji təsnifat metodlarından istifadə olunmuşdur. Bəzək kərpicləri inşaat keramikasının forma, ölçü zənginliyi ilə fərqlənir və onlar dövrünün inşaat keramikası, tikinti texnologiyasının müəyyən elementlərini və memarlarının bədii dekorativ yanaşmalarını öyrənmək üçün dəyərli əşyavi mənbələrdir.

Açar sözlər: Şəmkir, Arran memarlıq məktəbi, memarlıq, bəzək kərpici, naxış

Giriş. Orta əsr coğrafiyaşünasları Azərbaycanı şəhərlər ölkəsi adlandıraraq bu şəhərlərin abad və zəngin nemətli olmasını bildirirlər. Həmin şəhərlərin arasında Şəmkir şəhərinin də adı vardır. Yazılı mənbələrdən (Bəlazurinin "Kitab Futuhi-l-Buldan" əsəri) də aydın olur ki, ərəb istilası dövründə Şəmkir qədim şəhərlərdən idi [12, 358].

Şəmkir xilafətin zəifləməsi ilə yaranan yerli müstəqil dövlətlərdən olan Şəddadilər dövlətinin, daha sonra isə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin şəhərlərindən biri olmuşdur. Səlcuqlar dövründə Azərbaycanda memarlıq məktəbləri – Şirvan, Arran, Naxçıvan-Marağa, Qəzvin-Həmədan və Təbriz memarlıq məktəbləri təşəkkül tapmışdı. Arranın mühüm memarlıq mərkəzlərindən biri də Şəmkir idi. Həmin dövr memarlıq məktəbləri üzrə cəmlənən tarixi abidələrdə istifadə edilən tikinti materiallarının müxtəlifliyi danılmazdır. Arran memarlıq məktəbi üçün çaydaşı, yerli puç daş və bişmiş kərpic kombinasiyaları və hörgülər səciyyəvidir. Bu kombinasiyalar Gəncə, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan şəhərlərinin memarlıq abidələrində qeydə alınmışdır.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin xarabalıqları hazırda Şəmkirçayın sol sahilində, Qədimqala kəndinin şimalında yerləşir. Abidənin arxeoloji tədqi-

* ***AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi, əyani doktorantı; vbeydullazade@gmail.com; ORCID ID: 0009-0004-8645-339X***

qindən məlum olur ki, Şəmkir şəhəri ümummmüsəlman şəhərləri üçün səciyyəvi olan üç topoqrafiq hissədən: narınqala (içqala), şəhristan (içərişəhər) və rabad (bayırşəhər) ibarət idi [4, 4].

Şəmkir şəhərinin memarlığı üçün bişmiş kərpicdən geniş istifadə səciyyəvi olmuş, xüsusilə bəzək kərpicləri binaların bədii tərtibatında üstün mövqeyə malik idi. Təbii ki, bu nöqteyi-nəzərdən orta əsr Şəmkir şəhərinin bəzək kərpiclərinin hərtərəfli araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Hazırkı məqalənin yazılmasında məqsəd Şəmkir şəhər yerində 2006-2022-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış bəzək kərpiclərinin araşdırılması, həmin artefaktlar əsasında şəhər binalarının bədii tərtibatında bəzək kərpiclərinin tətbiq dərəcəsini müəyyənləşdirmək, tipoloji təsnifatını aparmaq, onların memarlıq bəzəyində yerini və əhəmiyyətini göstərməkdən ibarətdir.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin inşaat keramikası T.M.Dostiyevin, X.M.Həbibovun məqalələrində, Orta əsr Şəmkir şəhərinə həsr olunmuş kitab-albomda [3, 96-98; 5, 388-402; 8, 72-82] müəyyən dərəcədə əksini tapsa da, bəzək kərpicləri müstəqil araşdırma mövzusu olmamışdır.

Təhlil. Şəmkirdə arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda inşaat keramikası, eləcə də yerli istehsalı təsdiqləyən zay olmuş inşaat keramikası mümunələri aşkar edilmişdir. Həmin inşaat keramikası hörgü materialları, memarlıq bəzəyi, dam örtüyü materialları və tünglərlə təmsil olunmuşdur.

Böyük konstruktiv-texniki, iqdisadi, eləcə də dekorativ imkanları olan bişmiş kərpic XI-XIII yüzillərdə Azərbaycanın çox yerində, o cümlədən Şəmkir şəhərində başlıca inşaat materialı olmuşdur. Bişmiş kərpic xoş rənginə, gözəl fakturasına, biçim rəngarəngliyinə, atmosfer təsirlərinə dözümünə görə həmin dövrdə yaxşı üzlük materialı olaraq işlənilmiş, sənətkara zəngin bəzək çeşniləri yaratmaq imkanı vermişdir [10, 184].

Tikintidə istifadə edilən bişmiş kərpicin həm hörgü, həm də memarlıq bəzəyi materialı kimi istifadəsi səlcuqlar dövrü üçün xüsusilə səciyyəvidir. Dekor tərtibatında standart quruluşlu, sadə formalı kərpiclərin düzülüşünün və hörgülərarası tikişlərinin yaratdığı "kərpici", həmçinin, kərpiclərin şaquli və üfüqi düzülüşündən yaranan "cınağı" naxış geniş tətbiq edilirdi. XII əsrdə kərpic dekoru özünün inkişaf zirvəsinə üçüncü ölçünü yaradan relyefli kərpic ilə nail oldu [11, 29].

Şabran şəhər yerində aşkar olunmuş tikinti qalıqları əsasında müəyyən etmək olar ki, ən geniş yayılmış kərpic bəzəklərindən biri "cınağı naxış"a orta əsr sənətkarları daha çox meyl göstərmişdilər. Divar səthlərinə dinamiklik, oynaqlıq gətirən həmin naxış üzlük kərpiclərin ardıcıl olaraq tininə üfiqi və dikinə düzümü yolu ilə yaradılırdı [9, 13]. Belə tikinti qalıqlarına orta əsr şəhər yerlərindən Beyləqan və Qəbələdə də rast gəlinir. Şəmkir şəhərində də hörgü kərpicləri ilə divara bəzək sala bilirdilər.

Məlum olduğu kimi, bişmiş kərpicin dekorativ imkanları onun müxtəlif çeşidli bəzək elementləri yaratmasını şərtləndirmişdir. Bu zaman kərpicin üz səthi səliqə ilə cilalanır, formaya uyğun olaraq yonulur və ya mişarlanırdı. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə IX-XIII əsrin birinci yarısında üzlük kərpicləri üç üsulla əldə edilirdi: 1) müstəqil işlənən bəzək kərpicləri; 2) dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri; 3) relyefli terrakota detallardan kiçik ölçülü üzlüklərin hazırlanması [8, 72].

Şəmkir şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan bəzək kərpicləri bişmiş kərpiclərdən yaxşı üzlük materialı kimi istifadə edildiyini sübut edir. Üzlük materialı kimi istifadə olunan, nisbətən daha kiçik ölçülü olan bişmiş kərpiclər Azərbaycanın başqa orta əsr şəhərlərində də aşkarlanmışdır. Şəmkir şəhər mərkəzində olan ictimai-dini binaların, yaşayış evlərinin tikintisində bəzək materialı kimi istifadə edilmişdir.

Şəmkirin orta əsr bəzək kərpiclərini iki tipə ayırmaq olar: müstəqil işlənən bəzək kərpicləri və dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri [8, 79].

Birinci tipə aid olan kərpiclər əsasən, kvadrat, altıbucaqlı, çoxguşəli, düzbucaqlı formasında və böyük ölçüdə olmuşlar. Altıbucaqlı, kvadrat, çoxguşəli kərpiclər döşəmənin bəzədilməsində də istifadə olunurdu. Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş bu tip kərpic bəzəyinin bəzi nümunələri diqqətəlayiqdir. Şəmkir şəhər yeri III qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş belə kərpiclər əsasən kvadrat formalı və qırmızı rəngli olub, narın qum (kvarts) qatılmış, keyfiyyətli bişirilmiş, alt tərəfləri qeyri-hamar olduğu halda, üst tərəfləri səliqəli və hamardır.

2011-ci ildə Şəmkirdə IV qazıntı sahəsində aşkarlanmış altıbucaqlı (I tablo şəkil 1) kərpici də nümunə olaraq göstərə bilərik. Kərpicin ölçüləri 40x40x5 sm-dir, üzərində müəyyən izlər və ləkələr vardır, rəngi isə qırmızıdır. Belə dekorativ kərpiclərdən əsasən döşəmələrdə istifadə edilirdi, döşəmələr üçün daha məqsədəuyğun hesab edilirdi.

Ölçüsü və bütövlüyünə görə digərlərindən fərqlənən başqa bir nümunə isə həndəsi naxışlı kvadrat formalı dekorativ kərpicdir (I tablo şəkil 3). Kərpicin ölçüləri 22,2x22,5x5,5 sm-dir, rəngi qırmızımtıl, üzərində relyefik həndəsi naxışlarla oyulmuşdur. 2022-ci ildə VII qazıntı sahəsindən aşkarlanmış bu kərpic hazırlanarkən gilin tərkibinə narın qum qatılmışdır. Relyefli naxışların küncləri diaqonal şəkildə birləşir. Relyefli naxışların digər eyni formalı kərpiclərdə davam etdirildiyi açıq şəkildə görünür. Kərpicin orta hissəsində kiçik romb olması bizə bu kərpicin hamam döşəməsində istifadə olunduğunu sübut edir. Həmin romb olmasa idi suyun axını təmin olunardı. Lakin rombun mövcudluğu bu kərpicin dekorativ məqsəd üçün istifadəsini sübut edir. Digər naxışların təpə hissələri bu kiçik romba birləşir və başqa eyni formalı kərpiclərlə həmin bu həndəsi naxışlar davam etdirilir.

2011-ci ildə VIII qazıntı sahəsində aşkarlanmış başqa bir dekorativ kərpic nümunəsinin (I tablo, şəkil 4) üzərində digərlərindən fərqli olaraq müxtəlif fiqurlar vardır: üçbucaq, altibucaqlı içində ulduz. Kərpic qırmızı rənglidir, lakin tam formada deyildir. Kərpicin ölçüləri 21x20x4 sm-dir.

Aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində epiqrafik bəzəklərin tərtib edilməsində istifadə olunmuş bişmiş kərpiclərə də rast gəlinir. Bunlar arasında böyük kitabələr də mövcud olmuşdur. Misal üçün, VIII qazıntı sahəsində, 8B saylı kvadratda, şəhristanın qərb divarında istifadı olunmuş bəzəkli bişmiş kərpic fraqmentinin üzərində ərəb əlifbasının kufi xətti ilə yazı həkk edilmişdir. Yazılar tam şəkildə oxunmasa da kərpiclərin üzərində olan hərfləri görmək mümkündür. Nə yazıldığının aydın bilinməməsinin əsas səbəbi kitabənin yaxud yazı nümunəsi həkk olunmuş kərpiclərin tam şəkildə əldə edilməməsidir. Fraqmentlərin birində, görünür, qabarıq "mim" hərfi salınmışdır (II tablo şəkil 1). Kərpicin ölçüləri 13,6x11,2x5sm-dir və kərpic XI-XII əsrlərə aiddir. Digər bir kufi xətti ilə yazılmış yazının fraqmenti "vav" hərfidir (I tablo şəkil 6). Dekorativ kərpicin ölçüləri 24x12,5x5 sm-dir, "vav" hərfinin yumru hissəsində olan baca dairənin diametri 2sm-dir. XI-XII əsrlərə məxsus dekorativ kərpic VIII qazıntı sahəsində, kv. 8D, şəhristanın qərb divarının boyunca olan hissədən aşkarlanmışdır [8, 81]. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunan bəzi bəzək kərpicləri kitabələrin tərtibi üçün nəzərdə tutulurdu, ərəb əlifbasının hərfləri formasında hazırlanırdı [3, 97].

Başqa bir nümunə VI qazıntı sahəsində, 3H saylı kvadratda aşkarlanmışdır, altıguşəli ulduz formalı dekorativ kərpicdir (II tablo şəkil 3). Kərpic qırmızımtıl gildən hazırlanıb səthi qeyri-hamardır, gilin tərkibinə kvarsit daşı da əlavə edilmişdir. Üzərində kiçik çuxurlar (0,2-0,3 sm) var. Guşələrdən biri yarıdan sınmışdır, ikisinin də ucları qopmuşdur. Salamat qalan iki guşəsi var. Ümumilikdə kərpicin ölçüləri 10x9,5x4 sm-dir.

Dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri əsasən kiçik ölçülü həndəsi fiqurlar, eləcə də kitabə hissələrindən ibarətdir. Bunlar yüksək bədii təsirə malik olub, hörgüyə xüsusi rəng qatırdı. Güman ki, orta əsr inşaatçıları əvvəlcədən kərpic lövhələri hazırlayır, sonra isə naxış elementlərinə müvafiq olaraq müxtəlif formalı fiqurlar şəklində mişarlayırdılar. Əhəngli məhlulda fiqurların yaxşı birləşməsini təmin etmək üçün onların bucaq altında mişarlanmasına fikir verilirdi. Belə ki, fiqur hissəciyi arxaya doğru nazikləşirdi. Nəticədə, dekor dəstində məhlul görünmür, hörgüdə xalça naxışlarını xatırladan bədiilik izlənirdi [5, 389].

Daha iki nümunəyə nəzər salsaq bunların nisbətən kiçik ölçülü (10x4x7 sm və 12,1 x 3,8x5,6 sm) və qırmızımtıl rəngli olduqlarını görərik. Bu dekorativ kərpiclər XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid olub, VIII qazıntı sahəsində, 8D saylı kvadratda, şəhristanın qərb divarının boyunca yerləşən

sahədə aşkarlammışdır (II tablo şəkil 6).

Digər bir bəzək kərpici XI-XII əsrlərə məxsus romb şəkilli, ölçüləri 8,9x5,2x4,4 sm-dir. Qırmızımtıl rəngli olan bu dekorativ kərpic hazırlanması əsnasında tərkibinə narın qum əlavə edilmişdir. Kərpicin üzərində az miqdarda çuxurlar var, səthi qeyri-hamardır (II tablo şəkil 4).

Üzlük bəzəyi kimi istifadə edilmiş digər dekorativ kərpic nümunəsi qırmızı rəngli, gilinə narın kvarsit daşı əlavə edilmiş, ölçüsü 11,5x3,5x3,5 sm-dir (II tablo şəkil 5), kərpic XII əsrə məxsus olub, VI qazıntı sahəsində, 3H saylı kvadratda aşkarlanmışdı. Kərpicin bir tərəfində qırılma müşahidə olunur. Bu kərpicin də üzərində kiçik çuxurlar var, səthi isə qeyri-hamardır [8, 81].

VII qazıntı sahəsindən, ictimai binadan aşkarlanan, XII əsrin sonları və XIII əsrin əvvəllərinə məxsus olan müxtəlif ölçü və formada olan dekorativ kərpiclərə də nəzər yetirək. 5,3x4,4x4,3 sm, 10x4,3 x 3-4,5 sm, 7x4,7x5 sm, 4,3x4,3 sm ölçülərdə olan bu kərpiclər qırmızı rəngdə, qeyri-hamar formadadırlar (II tablo).

Yaşayış evlərinin, ictimai təyinatlı binaların bədii tərtibatında xüsusi bəzək kərpiclərindən də istifadə olunurdu. Şəhristanın, demək olar ki, mərkəzində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmış ictimai təyinatlı kompleksin bəzi otaqların divarlarında inşaat keramikası - düzbucaq, üçbucaq, trapes, rombşəkilli kiçik ölçülü kərpiclərlə salınmış bəzəyin fraqmentləri mühafizə olunaraq dövrümüzə gəlib çatmışdır [3, 97]. Şəkil və cizgidən göründüyü kimi divarın hörgüsündə əsasən bütöv kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Divarın dekor hissəsində isə adi hörgü kərpicləri ilə yanaşı həm də bəzək kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Divar fraqmentlərindən birində üzlük xalça toxuması naxışlarına bənzəyir (III tablo, 2-3). İctimai binanın digər divar fraqmentində isə fərqli bir naxışı - "meandra"ya və ya "ilanqaç" naxışına bənzərdir (III tablo, 1). Burada da həm bütöv, həm də bəzək kərpiclərindən istifadə edilmişdir. Yuxarıda təsvir olunan nümunədən fərqli olaraq divarın üzlüyünün bədii işlənməsində həm bütöv, həm də bəzək kərpicləri görürük. Hörgüdə, düz xətlərdə bütöv kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Bəzək kərpiclərindən isə dikinə şəkildə istifadə edilmişdir. Belə divar bəzəklərini hazırlayarkən, görünür, ilk öncə eskiz hazırlanır, sonra bu eskizə uyğun kərpiclər istehsal edilirdi. Yəni kərpiclərin forma və ölçüləri eskizə uyğun olaraq qəlibləşdirilir və kəsilirdi. Oxşar divar bəzəklərinə Beyləqan şəhər yerində (Örənqalada) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinmişdir. Qara Əhmədovun kitabında [7, 185] belə kərpiclərdən istifadə olunaraq yaradılan nümunələr də öz əksini tapmışdır. Beyləqanda da "meandra" ("ilanqaç") naxışından istifadə edilmişdir. Digər qrafiklərə baxdıqda isə bütöv kərpiclərdən həm hörgü, həm də dekor hissəsində istifadə olunmuşdur. Dekor hissəsində bütöv kərpiclərlə yanaşı, ki-

çik ölçülü dekorativ kərpiclərdən də (romb, kvadrat və s.) istifadə edilmişdir.

Nəticə. Orta əsr Şəmkir şəhərinin inşaat keramikası tipoloji baxımdan zənginliyi ilə fərqlənir. Kərpiclərin böyük əksəriyyəti hörgü materialı kimi istifadə edilsə də memarlıq bəzəyi təyinatlı kərpiclər də az deyil. Bəzən kvadrat biçimli kərpiclərin üzərinə müxtəlif naxışlar salınırdı və ya adi kərpiclərin xüsusi hörgüsü ilə divara bəzək salınırdı. Şəmkir ərazisində aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda bəzək kərpiclərinə rast gəlinmişdir. Onlar ulduz, romb, dördkünc, altıbucaqlı, səkkizbucaqlı və s. formalıdırlar. Dekorativ kərpiclər ölçü və formalarına görə müxtəlifdir və bunlar da divarda müəyyən estetik görüntü yaratmağa imkan verir, tikinti texnikasında imkanları artırırdı. Həmçinin kərpiclər vasitəsilə başqa tikinti materialları ilə kombinasiyalar yaradılırdı. Altı və səkkizkünclü böyük ölçülü kərpiclərdən əsasən döşəmələrin bədii işlənməsində istifadə edilirdi. Orta əsr Şəmkir yerindən tapılmış bəzək kərpicləri dövrün inşaat keramikasını, divar dekorlarını, tikinti texnikasının bir sıra xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli maddi mənbələrdir.

1

2

3

4

5

6

Tablo 1.

1

2

3

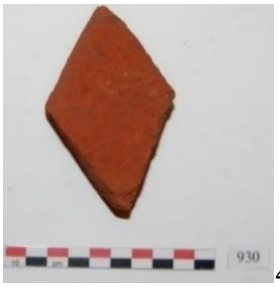
4

5

6

7

8

Tablo 2.

1

2

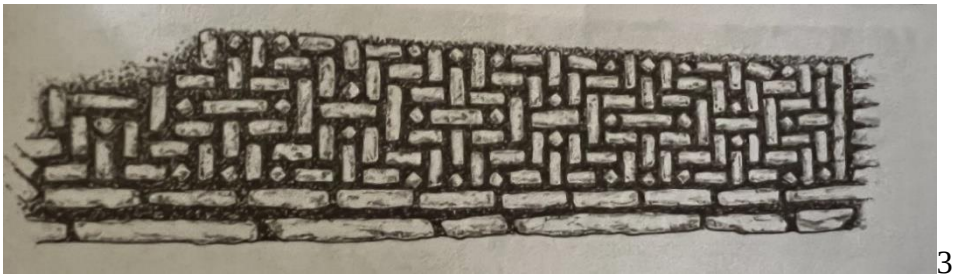
3

Tablo 3

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə. VI cild. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2008, - 632 s.
2. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. - Bakı: Elm, - 1981, -80 s.
3. Dostiyev T.M. Nizami Gəncəvi dövründə Şəmkir şəhərində mədəni həyat // Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, - 2021, - № 2, - s. 96-108
4. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası. - Bakı: Serenada-N, - 2020, - 223 s.
5. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta Əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. - Bakı: Çaşıoğlu, - 2013, - 513 s.
6. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. - Bakı: Bakı universitetinin nəşr, - 2021.
7. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı: Elm, - 1979, - 198 s.
8. Həbibov X. Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri. // Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, - 2018, - № 2, - s. 72-83.
9. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti. - Bakı: Elm, - 1978, - 207 s.
10. Qiyasi C.Ə.. Nizami dövrü memarlıq abidələri. - Bakı: İşıq, - 1991, - 258 s.

11. Rəsulova Z.M. Orta əsr Azərbaycan memarlığında tikinti materiallarının rolu. – Bakı: Poliqrafiya Mərkəzi, - 2018, - 162 s.
12. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016, - 480 s.

ДЕКОРАТИВНЫЙ КИРПИЧ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР

Вусала Ф.БЕЙДУЛЛАЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена декоративному кирпичу средневекового города Шамкир. Здесь подчеркивается его место в архитектурной школе Аррана и важность изучения средневековой строительной керамики. Кроме того, были затронуты художественные вопросы о декоративных кирпичах. При использовании статьи использованы методы описания, сравнения и типологии. Некоторые кирпичи различаются по форме и размеру от формы и размера керамики здания, и они являются ценными источниками информации для изучения определенных элементов строительной керамики того времени, определенных элементов технологии магнатов и художественных декоративных подходов архитекторов.

Ключевые слова: Шамкир, Арранская школа архитектуры, декоративный кирпич, орнаменты

DECORATIVE BRICKS OF THE MEDIEVAL CITY OF SHAMKIR

Vusala F.BEYDULLAZADE

SUMMARY

The article is detecated to the decorative bricks of the medieval city of Shamkir. Here is highlighted their place in the Arran architecture school and the study of medieval construction ceramics. Additionally, the artistic issues of decorative bricks have been touched. While working out an article, description, comparison, and typological methods have been used. Some bricks vary in shape and size from the shape and size of the ceramics of the building, and they are valuable sources of information to study certain elements of the construction ceramics of the day, certain elements of tycoon technology, and architects' artistic decorative approaches.

Keywords: Shamkir, Arran school of architecture, architecture, decorative brick, ornament

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 Humanitar elmlər seriyası 2023

UOT 94; 94 (479.24)

"AZADLIĞI MÜDAFİƏ AKTI"NIN 907-Cİ MADDƏSİNİN QƏBUL EDİLMƏSİNƏ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA MÜNASİBƏT

Balamirzə A.MƏMMƏDLİ*

SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyanın yeganə supergücünə çevrilmiş ABŞ ilə öz dövlət müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlər ölkəmizin xarici siyasət kursunun ilk günlərindən etibarən son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Birləşmiş Ştatlar da öz növbəsində nəinki Cənubi Qafqazda, bütün dünyada ən əlverişli geostrateji möqveyə malik dövlətlərdən biri olan Azərbaycan ilə ilk anlardan diplomatik münasibətlər qurmaq marağında olmuş və bunun nəticəsidir ki, artıq 1991-ci ilin dekabrında ABŞ müstəqil Azərbaycan Respublikasını rəsmi olaraq tanımışdır. Lakin, Azərbaycan və ABŞ arasında ilk əlaqələr daha çox "anlaşılmaz münasibətlər" kimi yadda qalmışdır. Xüsusilə, 1992-ci ildə Konqres tərəfindən qəbul edilən "Azadlığı müdafiə aktı"nın Azərbaycanı ABŞ-ın hər cür yardımından məhrum edən 907-ci maddəsi ikitərəfli münasibətlərə öz böyük mənfi təsirini göstərmişdi. 907-ci maddənin nə səbəbdən və hansı şəraitdə qəbul olunması Vətən tarixşünaslığında qızğın müzakirələr doğurmuş və sözügedən məsələ bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmin tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili aparılmış, ümumiləşdirmələr edilmiş və nəticələr çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ABŞ, "Azadlığı müdafiə aktı", 907-ci maddə, xarici siyasət, Vətən tarixşünaslığı

Giriş. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu gedişində, oktyabrın 18-də öz istiqlaliyyətini bərpa etdikdən sonra müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı. Müstəqilliyin ilk illərində digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycanın da xarici siyasət kursunun əsas istiqamətini dünya dövlətləri ilə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması, dövlət müstəqilliyimizin rəsmi tanınması təşkil edirdi. Bu zaman Azərbaycanın xarici siyasətində ən mühüm istiqamətlərdən birini dünyanın yeganə fövqəldövləti ABŞ ilə münasibətlər təşkil etməyə başlayır. Müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş ölkəmizin ABŞ ilə ilk diplomatik münasibətləri Azərbaycan tarixşünaslığında çoxsaylı tədqiqat əsərlərində öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Vətən

* ***Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; balamirzamammadli@gmail.com; ORCİD İD:0009-0007-4506-4840***

tarixşünaslığında sözügedən problemin tədqiqatçıları sırasında ilk növbədə M.Qasımlı, Ə.Həsənov, E.Nəsirov, H.Paşayev, F.İsmayılov, B.Bayramova, İ.Musa, Z.Əliyev və d. müəlliflərin adlarını qeyd etmək olar.

Azərbaycan ilə ABŞ arasında ilk diplomatik münasibətlərin qurulduğu dövr ölkəmizin ağır dönəmlərinə – Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müharibə mərhələsinə keçid etməsi ilə səciyyələnir. Qarabağdakı münaqişə üzrə Azərbaycan-ABŞ danışıqlarının ilk vaxtından Birləşmiş Ştatlar münaqişənin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM; 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT – B.M.) çərçivəsində həllinə tərəfdar çıxdığını bildirdi. Artıq 1992-ci ilin martında münaqişənin həlli üzrə sonradan ABŞ-ın da həmsədr olduğu ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı. 1992-ci ilin aprelində ABŞ hökuməti Senatın ATƏM üzrə komissiyasının sədri senator D.Dekonsininin rəhbərliyi ilə ABŞ Konqresinin nümayəndə heyətini Bakıya göndərdi. İ.Musa ABŞ rəsmilərinin Azərbaycanı öyrənmək səciyyəli bu səfərini "kəşfiyyat missiyaları" kimi xarakterizə edir [36, 507]. Ə.Həsənov isə bu səfərlə bağlı yazır: "*Sözsüz ki, bütün bu nümayəndə heyətləri Azərbaycanı hərtərəfli öyrənir, bu dövlətə münasibətdə ABŞ-ın gələcək xarici siyasətinin konturlarını müəyyənləşdirir*" [21, 145-146]. 1992-ci ilin may-iyununda Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi və Əbülfəz Əliyevin (Elçibəy) yeni prezident seçilməsindən sonra ABŞ rəsmi dairələri bir daha böyük geostrateji əhəmiyyətə malik Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələri genişləndirməyə, regiondakı ictimai-siyasi və hərbi problemlərə fəal müdaxilə etməyə cəhdlər göstərdilər [32, 276]. Elə bu məqsədlə, ATƏM-in Helsinki sammiti ərəfəsində ABŞ prezidenti C.Buş Azərbaycan Prezidentinə məktubla müraciət edərək öz ölkəsinin Azərbaycan ilə bütün sferalarda əlaqələr yaratmağa, münasibətləri inkişaf etdirməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu zaman Ağ Evin başçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ə.Elçibəyə göndərdiyi təbrik məktubunda yazırdı: "Azərbaycanda demokratiya və azad bazar münasibətləri yaratmaq işinə sədaqətinizi alqışlayıram" [36, 508]. Lakin, çox təəssüf ki, respublikanın o vaxtkı rəhbərliyi öz əvvəlki sələflərindən irəli gedə bilməyərək ABŞ-ın bu mühüm təşəbbüsünü kifayət qədər qiymətləndirməyi bacarmadı və Ermənistanın işğalçı siyasəti özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdığı bir dönəmdə – 1992-ci ilin 9-10 iyulunda ATƏM-in Helsinki şəhərində keçirilən sammitində ABŞ kimi fövqəldövlətin dəstəyindən lazımınca yararlana bilmədi. Bu zaman Azərbaycan Helsinki sammitində iştirak etdi, lakin Ə.Həsənovun yazdığı kimi, işğalçı Ermənistan rəhbərliyinin torpaqlarımıza təcavüzü məsələsini sammitin gündəliyinə salmağa nail ola bilmədi [19, 12].

"Azadlığı müdafiə aktı"nın mahiyyəti Vətən tarixşünaslığında. Azərbaycan və ABŞ arasında siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulduğu ilk illər Vətən tarixşünaslığında "anlaşılmaz münasibətlər" kimi xarakterizə

edilir ki, bunun da ən mühüm səbəblərindən biri ABŞ Konqresində "Azadlığı müdafiə aktı"na əlavə edilmiş 907-ci maddədir. Bu, tarixşünaslıqda çox vaxt "907-ci düzəliş" kimi də qeyd olunur. Təsadüfi deyildir ki, 1992-2006-cı illərdə Azərbaycanın ABŞ-da ilk fövqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş Hafiz Paşayev bunu "Azərbaycan və ABŞ arasında ikitərəfli münasibətlərdə ilk maneə" kimi səciyyələndirmişdir [39]. Bu məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə "Azadlığı müdafiə aktı"nın nə olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən "Azadlığa dəstək aktı" kimi də tərcümə olunan "Azadlığı müdafiə aktı" (Freedom Support Act) və ya tam adı ilə "Rusiya və inkişaf etməkdə olan Avrasiyada demokratiyalara və açıq bazarlara dəstək aktı" (Freedom for Russia and Emerging Eurasian Democracies and Open Markets Support Act) SSRİ-nin mövcudluğuna xitam verilməsindən təqribən 3 ay sonra – 1992-ci ilin martın 24-də Konqres nümayəndəsi Dante Faskel tərəfindən qanun layihəsi kimi irəli sürülmüşdür. "Azadlığı müdafiə aktı"nın qanun layihəsi 1992-ci il aprelin 7-də "S.2532" adı altında senator Kleyborn Pellin dəstəyi ilə Senata daxil olmuş və 2 iyulda o, 20 səsə qarşı 76 səslə Senatda qəbul edilmişdir [45]. 1992-ci il oktyabrın 24-də "Azadlığı müdafiə aktı" ABŞ Prezidenti tərəfindən imzalanmışdır. "Azadlığı müdafiə aktı"nın 10 bölməsi mövcud idi:

1) Ümumi müddəalar;
2) İkitərəfli iqtisadi yardım fəaliyyətləri;
3) Biznes və kommersiyanın inkişafı;
4) Demokratiya korpusu;
5) Nüvə silahlarının yayılmaması və tərksilah proqramı;
6) Kosmik sferada əməkdaşlıq;
7) Kənd təsərrüfatı üzrə ticarət əlaqələri;
8) ABŞ-ın informasiya agentliyi, Dövlət Departamenti və onlarla əlaqəli agentliklərin fəaliyyəti;
9) Digər müddəalar;
10) Beynəlxalq maliyyə institutları [41].

Burada məqsəd postsovet məkanındakı yeni müstəqil dövlətlərin demokratiya, açıq cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı yolunda irəliləməsi məqsədilə onlara ABŞ tərəfindən göstərilən maliyyə, texniki və digər yardımları nizama salaraq sistemləşdirmək idi. Bununla yanaşı, bu akt eyni zamanda ABŞ-ın öz milli maraqlarına xidmət edirdi. Belə ki, sözügedən aktın həm də yeni respublikaların inkişafına dəstək verməklə onların yenidən vahid mərkəzə tabe etdirilməsinin qarşısını almaq, ABŞ-ın nüfuzunu keçmiş sovet respublikaları arasında yaymaq, yeni təsir rıçaqları əldə etmək kimi amerikan milli və siyasi maraqlarına xidmət etməsi qənaətinə gəlmək olar. Bununla belə, istənilən halda Sovet İttifaqının qalıqları üzərində ayağa qalxaraq öz dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışan yeni respubli-

kalar, o cümlədən də Azərbaycan üçün hər cür xarici yardım həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin "Azadlığı müdafiə aktı"na ABŞ tərəfindən Azərbaycana istənilən növ yardım edilməsinə qadağa qoyulmasını nəzərdə tutan "907-ci maddə" (Section 907) də əlavə edildi. F.İsmayılovun "Qarabağ münaqişəsinin həllində mühüm əngəllərdən biri" adlandırdığı bu əlavə yuxarıda göstərilən doqquzuncu bölmənin tərkib hissəsi idi [24, 65]. 907-ci maddəni özündə ehtiva edən sənəd Senatın Xarici İşlər üzrə Komitəsində müzakirə olunan zaman, Massaçusets ştatından olan senator Con Kerrinin təklifi ilə qanun layihəsinə daxil edilmişdi. Həmin vaxt İndiana ştatından olan senator Riçard Luqar da daxil olmaqla 4 senatorun bu təklifin əleyhinə olmasına baxmayaraq, sözügedən maddə Konqresin yuxarı palatasının da qanun layihəsinə daxil edildi [36, 508]. Konqresdə qanun layihəsinin əleyhinə olanlar təkcə 4 senator deyildi. Məsələn, amerikalı ədalət tərəfdarlarının arasında Nümayəndələr palatasının üzvü Qreq Laflin də var idi. H.Paşayev bununla bağlı yazır: "*Q.Laflin ədalət tərəfdarı idi. Konqresdə Azərbaycanı dəstəkləyən ilk üzvlərdən idi. Konqresin üzvü olduğu bütün müddət ərzində 907-ci maddənin ədalətsiz qərar olduğunu təkid etdi və onun ləğv olunması üçün əlindən gələni əsirgəmədi*" [40, 46-47].

"Azadlığı müdafiə aktı"na əlavə edilən 907-ci maddə təbii ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən soyuqqanlı qarşılana bilməzdi. Məhz buna görə də, 1992-ci il iyulun 15-də Milli Məclisdə ABŞ Konqresinə müraciət qəbul edildi. Müraciətdə 907-ci maddə ilə ABŞ tərəfindən Azərbaycana hər cür yardımın dayandırılmasından narahatlıq ifadə olunur və bildirilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının hər hansı bir ölkəyə ərazi iddiası və başqa bir ölkənin ərazisini işğal etmək niyyəti yoxdur. Regionda müharibə bütün dünyada de-yure olaraq Azərbaycan ərazisi kimi tanınmış torpaqlarda gedir və bunun təşəbbüskarı Ermənistandır. Müraciətdə həmçinin göstərilirdi ki, ABŞ Konqresinin üzvləri real şəraiti qiymətləndirmək üçün Azərbaycana dəvət edilirlər. Lakin, təəssüf ki, Milli Məclisin sözügedən müraciətinə müsbət cavab verilmədi [26, 155-156]. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1992-ci ilin 24 oktyabrında ABŞ Prezidenti C.Buş "Azadlığı müdafiə aktı"nı imzalayanda 907-ci maddə də rəsmən təsdiq olunmuş oldu [35, 243].

"Azadlığı müdafiə aktı" M.Qasımlının məlumatına görə, "demokratiyanın inkişafı və azad bazar iqtisadiyyatına keçid" məqsədi ilə 460 milyon ABŞ dolları həcmində yardımı nəzərdə tuturdu [26, 156]. 907-ci maddənin mahiyyətini F.İsmayılov belə izah edir: "*Burada söhbət Azərbaycana yardımın məhdudlaşdınlmasından gedir və göstərilir ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistana və Dağlıq Qarabağa qarşı bütün blokadalardan və qüvvələrdən təcavüzkarcasına istifadəsinin ləğvi sahəsində nümayişkəranə addımların atılmamasını prezident müəyyənləşdirməyənə kimi və bunu konqresə bildirməyənə kimi Azərbaycan hökumətinə yardım gös-*

tərilməyəcəkdir" [24, 65]. Azərbaycanın de-yure olaraq beynəlxalq hüquqda tanınmış əraziləri Ermənistanın işğalçı ordusunun təcavüzünə məruz qaldığı halda, təcavüzkarın Azərbaycan tərəfi adlandırılması heç şübhəsiz ki, ədalətsiz və qərəzli bir qərar idi. Məhz buna görədir ki, A.Kamandari-Məmmədova 907-ci maddənin əlavə edilməsini "Amerika hökumətinin Azərbaycan və Ermənistanla bağlı xarici siyasətində tətbiq edilən ikili standartların mövcudluğuna sübut" kimi qiymətləndirmişdir [25, 25]. Ə.Həsənov "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti" adlı kitabında 907-ci maddəni "müstəqil dövlət quruculuğu yolunu tutmuş və zorla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan üçün çox ağır zərbə" kimi xarakterizə etmişdir [22, 231]. X.Heydərova isə, sözügedən maddəni ikitərəfli münasibətlərə soyuqluq gətirən, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində ciddi problemlər yaradan amil adlandırmışdır [17, 381].

Vətən tarixşünaslığında "Azadlığı müdafiə aktı"nın 907-ci maddəsinin qəbul edilməsinə yanaşmalar. "Kerri düzəlişi" kimi də tanınan və Azərbaycana qarşı yönəlmiş ədalətsiz 907-ci maddənin hansı səbəbdən qəbul edilməsi məsələsinə fərqli yanaşmalar Vətən tarixşünaslıqda geniş müzakirələr doğurmuşdur. Həmin mövqeləri əsasən 2 cür qruplaşdırmaq olar:

1) ABŞ-da güclü erməni diasporunun mövcudluğu və erməni lobbisinin aktiv fəaliyyəti;
2) Azərbaycan Respublikasında o vaxtkı iqtidarın – Ə.Elçibəy hökumətinin səriştəsiz xarici siyasəti.

Birinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin erməni diasporu və lobbisinin fəaliyyətinin nəticəsi, "böyük qələbəsi" olması fikri nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslıqda çox geniş qəbul edilir. Məsələ burasındadır ki, hesablamalara görə ABŞ-da təqribi 800 mindən 1,5 milyona qədər erməni diasporu mövcuddur. Tarixi faktların müqayisəli təhlili zamanı bəlli olur ki, erməni diasporu və lobbisinin fəaliyyəti vaxtilə 1920-ci ildə də ABŞ-ın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina edilməsinin əsas səbəbi olmuşdur. Belə ki, Ağ Ev həmin ildə Ermənistan Respublikasını tanıdığı halda, Cümhuriyyəti tanımaqdan imtina etmişdi [36, 509]. Bu fakt erməni diasporunun hələ keçən əsrin əvvəllərindən bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, ABŞ-da da müntəzəm olaraq antitürk və anti-Azərbaycan təbliğatı apardığını təsdiq edir. Müasir dövrdə isə ABŞ, Rusiya, Fransa kimi böyük dövlətlərdə, habelə başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin həmişəkindən daha güclü olmasını vurğulayan Y.Mahmudov yazır ki, güclü vasitələrə, mühüm mövqelərə və geniş maliyyə imkanlarına malik olan erməni lobbisi yaşadıqları ölkələrin xarici siyasətinə fəal təsir göstərir, Azərbaycanla münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına ciddi əngəllər törədir [29, 101-102]. E.Nəsirov "Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)" adlı monoqrafiyasında "Azadlığı müdafiə aktı"nın 907-ci maddəsini təhlil

edərkən onun Azərbaycana qarşı yönəlmiş sanksiya xarakteri daşıması və buna görə də ilkin dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu siyasətinin ziddiyyətli, Ermənistanın və erməni lobbisinin mənafelərinə xidmət etməsi qənaətinə gəlmişdir [38, 32]. M.Qasımlı antitürk təbliğatının ABŞ-dakı erməni cəmiyyətlərinin başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biri olması və 907-ci maddənin qəbul edilməsində onların mühüm rolu barədə yazır: *"...erməni diasporu və lobbisinin təsiri altında ABŞ Konqresinin komitəsində Azərbaycana humanitar yardımın dayandırılması haqqında düzəliş qəbul edildi*" [26, 155]. Bununla belə, M.Qasımlı 907-ci maddənin qəbulunun təkcə erməni diasporu və lobbisi amili deyil, bir sıra əsas amillər məcmusu ilə bağlı olması qənaətinə gəlir: "*Erməni seçicilərinin sayca çox olduğu Massaçusets ştatından olan senator C.Kerri tərəfindən təqdim edilmiş bu düzəlişin qəbul edilməsinə təsir edən əsas amillər güclü erməni lobbisinin Azərbaycan əleyhinə apardığı təxribat və böhtan xarakterli təbliğat, ABŞ-dakı Azərbaycan icmasının zəifliyi, amerikalı qanunvericilərin Azərbaycan haqqında məlumatlarının olmaması və ya yanlış olması idi*" [26, 156]. F.Həsənoğlu "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri" adlı elmi məqaləsində 907-ci maddəni biləvasitə erməni diasporunun Azərbaycan əleyhinə apardığı informasiya müharibəsinin nəticəsi hesab edir: "*Ermənilərin xarici dövlətlərdə Azərbaycana qarşı apardıqları informasiya müharibəsinin nəticələrindən biri də Azərbaycanı ABŞ-ın yardımından məhrum edən, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi "Azadlığı müdafiə aktı"na 907-ci düzəlişdir*" [18, 138].

Z.Əliyev "Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsinin bilavasitə erməni diasporu amili ilə bağlı olması qənaətinə gəlir: "*Erməni diasporu Azərbaycan və ABŞ arasında olan anlaşılmazlıq və ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edərək 1992-ci ilin oktyabrın 24-də Konqresin 102-ci çağırış 2-ci sessiyasının qəbul etdiyi "Azadlığı müdafiə aktı"na 907-ci əlavənin qəbul edilməsinə nail oldu*" [14, 121]. Müəllif "Dünya diasporları" adlı başqa bir əsərində isə, sözügedən maddənin qəbul edilməsinin səbəbləri sırasına Azərbaycan lobbisinin zəif olması faktını da əlavə edir: "*Corc Buşun Senatın ona təqdim etdiyi "Freedom Support Act" qanun layihəsini tərəddüd etmədən imzalaması Azərbaycan lobbisinin zəifliyinin nəticəsi idi*" [15, 74]. Eyni fikrə Vətən tarixşünaslığında İ.Hüseynov, S.Ələsgərova kimi tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlirik [23, 41; 12, 71-72]. H.Cabbarlı "Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin ermənilərin diaspor təşkilatları və lobbiçilik fəaliyyətlərinin nəticəsi hesab edərək yazır: "*Erməni diaspor təşkilatlarının lobbiçilik fəaliyyəti nəticəsində ABŞ-ın Azərbaycana maliyyə və iqtisadi yardım etməsini qadağan edən 907 saylı düzəliş qəbul edildi*" [7, 20]. E.Arif "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi

sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində" adlı monoqrafiyasında 907-ci maddəni təhlil edərkən ABŞ Konqresinin bu qərarı verməyə məhz erməni lobbisi tərəfindən məcbur edilməsi qənaətinə gəlir: "*...erməni lobbisi Nümayəndələr Palatasını Azərbaycana qarşı 907 saylı qərar qəbul etməyə məcbur edə bilmişdi*" [2, 190]. V.Cəfərova da 907-ci maddənin qəbulunu erməni icmasının Konqresə təsiri ilə əlaqələndirir: "*90-cı illərdə bu ölkədə ermənilərin fəaliyyətinin güclənməsinin nəticəsidir ki, nüfuzlu erməni icması ABŞ Konqresinin fikrini çaşdırmış, 1992-ci ilin oktyabrın 24-də Konqres hökumət səviyyəsində Azərbaycana hər cür yardımı, o cümlədən humanitar yardımı qadağan edən qərar – "Azadlığı müdafiə aktı"na edilmiş 907-ci əlavəni qəbul etdi*" [8, 27].

907-ci maddənin qəbul edilməsini bilavasitə erməni lobbisinin təsiri ilə əlaqələndirən B.Bayramova "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində "907-ci maddə" həll olunmamış problem kimi" adlı elmi məqaləsində yazır: "*Bu qanun layihəsi senator Con Kerrinin və erməni lobbi təşkilatının dəstəyi ilə konqresmen Ueyn Ouens (Yuta ştatı) tərəfindən Konqresdə irəli sürüldü və 1992-ci ildə erməni lobbisinin təzyiqi nəticəsində Konqres tərəfindən qəbul olundu*" [6, 188]. S.Quliyev də öz elmi məqaləsində bunu təsdiq edir: "*1992-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilən, Azərbaycanı ABŞ-ın yardımından məhrum edən "Azadlığı müdafiə aktı"na "907-ci düzəliş"in tətbiq edilməsində erməni lobbisinin fəaliyyətləri əhəmiyyətli rol oynamışdır"* [28, 59]. N.Bədəlbəyli "XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ arasında siyasi əlaqələrin qurulması və təşəkkülü" adlı elmi məqaləsində 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini xüsusi olaraq vurğulayır: "*Erməni lobbisinin səyləri amerikalılarda Azərbaycana qarşı müəyyən qərəzlilik yaratdı və bu səbəbdən də iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması "Azadlığı müdafiə aktı"nın praktik olaraq Azərbaycana qarşı ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan "907-ci düzəliş"in qəbulu ilə üst-üstə düşdü*" [47, 102]. A.Bağırova isə, "XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları" adlı elmi məqaləsində 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini belə izah edir: "*Bu qanun erməni icmasının və lobbisinin təsiri ilə ABŞ-da Azərbaycan haqqında Azərbaycanın Ermənistanı guya blokadada saxlaması, Dağlıq Qarabağ ermənilərinə qarşı zorakılıq tətbiq etməsi kimi yalan informasiyalarının fonunda qəbul edilmişdi*" [5, 74]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Ermənistanı "blokadada saxlaması" kimi dezinformasiya hələ də bəzi müəlliflər tərəfindən həqiqət kimi qəbul edilir. Məsələn, ABŞ-ın Karnegi Beynəlxalq Sülh Fondunun (Carnegie Endowment for International Peace) tədqiqatçıları Y.Rumer, R.Sokolski və P.Stronski 2017-ci ildə nəşr olunmuş "ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti" adlı əsərlərində yazırlar: "*Ermənistana siyasi dəstəyin daha bir*

əlaməti kimi ABŞ "Azadlığa müdafiə aktı"na 907-ci maddəni əlavə etdi. Bu maddə blokadaya görə Azərbaycana qarşı sanksiyalar tətbiq etdi və ABŞ-ın Bakıya yardımını məhdudlaşdırdı, baxmayaraq ki, blokada Ermənistanı Dağlıq Qarabağı və ona bitişik Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyinə görə cəzalandırmaq məqsədilə edilmişdi" [42, 12]. Burada amerikalı müəlliflər bir tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq aktını təsdiq edir, digər tərəfdən Azərbaycanın guya Ermənistanı blokadaya almaqla "cəzalandırması" fikrini iddia edirlər. Burada təbii olaraq belə bir sual yaranır: əgər yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan həqiqətən də 1992-ci ildə siyasi-iqtisadi və hərbi cəhətdən Ermənistanı blokadaya alacaq qədər güclü idisə, o zaman niyə öz torpaqlarını lazımınca qoruya bilmədi, Azərbaycan tərəfindən "blokadaya alınmış" Ermənistan isə Azərbaycanın 20% torpaqlarını necə işğal edə bildi? Deməli, Vətən tarixşünaslığında əksər müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, XX əsrin 90-cı illərində torpaqlarımızın erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsi fonunda Azərbaycanın Ermənistanı "blokadaya alması" kimi şayiələrin ABŞ-da yayılması biləvasitə erməni diasporu və lobbisinin intensiv fəaliyyətinin, digər tərəfdən isə Azərbaycan hökumətinin informasiya müharibəsindəki zəifliyinin nəticəsi idi.

ABŞ-ın 907-ci maddə kimi anlaşılmaz qərar qəbul etməsi Amerika daxilində də çaşqınlığa və geniş müzakirələrə səbəb oldu. Bir çox amerikalı tarixçi, politoloq, iş adamları və media təmsilçiləri 907-ci maddəni "siyasi təbliğat və lobbiçilik nümunəsi" kimi qiymətləndirdilər. Məsələn, həmin vaxtlar ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlərə yardım üzrə koordinatoru vəzifəsində çalışan, Azərbaycanın siyasi və elmi ictimaiyyətinə yaxşı bələd olan R.Armitac 1994-cü ilin fevralında Konqresdəki dinləmələrdə bildirirdi ki, biz qabiliyyətsizliyimiz ucbatından bu qanunvericilik aktı ilə Azərbaycana hər hansı bir təsir imkanından özümüzü məhrum etdik [36, 509]. Dövlət Departamentinin nümayəndəsi C.Rubin deyirdi: "*Mən Buş administrasiyasında bu dəhşətli düzəlişin Senat tərəfindən necə hazırlanmasında iştirak etmişəm və biz sadəcə nə etdiyimizi başa düşmürdük. Beləliklə, bununla biz administrasiyanın əl-qolunu bağladıq və onun regionda sülhə təsir göstərməsi imkanına son qoyduq*" [36, 509-510]. Və yaxud, ABŞ-ın neft şirkətlərindən birinin vitse-prezidenti R.Berls demişdir: "*907-ci maddə ABŞ hökumətinin Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişənin həllində bərabərtərəfli siyasət yürütmək səylərinin qarşısını alır, ABŞ-ın dünyanın strateji əhəmiyyətli regionunda hər iki xalqa bərabər və ədalətli davranma imkanlarını məhdudlaşdırır*" [43, 10]. ABŞ tarixçisi T.Svyatoxovski haqlı olaraq yazırdı: "*Bu düzəliş Amerika hökumətini münaqişənin tənzimlənməsi məsələsindən uzaqlaşdırdı*" [44, 301]. Elə bu səbəbdəndir ki, 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev "Institutional Investor" jurnalının redaktoru S.Kuinqə müsahibəsində sözügedən maddənin

qəbul edilməsinin Azərbaycan ilə yanaşı, ABŞ-ın özünə də zərər verməsi barəsində demişdir: "*907-ci maddə 1992-ci ildə Azərbaycana qarşı tətbiq olunubdur, bununla da ABŞ Konqresi tərəfindən Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilibdir. ABŞ burada çox şey itiribdir*". [13, 15]. Sonradan, ABŞ Prezidenti də bunu etiraf etmişdir. Belə ki, 2001-ci ildə 11 sentyabr terror aktlarından bir ay sonra ABŞ Prezidenti C.Buş-kiçik, o cümlədən dövlət katibi K.Pauell Konqresə müraciət edərək 907-ci maddənin aradan qaldırılmasının ABŞ-ın milli maraqlarına xidmət etdiyini vurğulamışdır [4, 155].

907-ci maddənin qəbul edilməsinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də ABŞ-ın özü üçün, habelə müasir dövrün NATO kimi ən böyük hərbi-siyasi bloku üçün ziyanverici olması Vətən tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərlərində qeyd olunur. Məsələn, R.Axundov "Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının hərbi-siyasi aspektləri" adlı tədqiqat işində yazır: "*Cənubi Qafqazı özünün təhlükəsizlik zonasına daxil edən NATO-nun strateji və taktiki xəttində region ölkələrinin hər biri ilə əməkdaşlığın inkişafı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin, ABŞ-ın 907-ci düzəlişə əsasən qoyduğu embarqo hərbi-siyasi sahədə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığını ciddi şəkildə əngəlləyirdi*" [1, 5].

Vətən tarixşünaslığında 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi və diasporunun həlledici rolunun olması kimi çox geniş yayılmış mövqeyə xarici tarixşünaslıqda da bir çox müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək olar. Məsələn, britaniyalı müəllif T.Vaal özünün "Qara bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə arasında" adlı əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi amilini belə ifadə etmişdir: "*1992-ci il oktyabrın 24-də, ABŞ-da seçki kampaniyasının qızğın vaxtında erməni lobbisi Konqres vasitəsilə Azadlığı Müdafiə Aktına edilən 907-ci düzəlişi həyata keçirdi*" [48, 313]. İsveç tədqiqatçısı S.Kornell "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı əsərində 907-ci maddəni təhlil edərkən bu qənaətə gəlir: "*907-ci maddə əsasən ABŞ-dakı erməni icmasının güclü lobbiçilik səyləri nəticəsində qəbul edilib*" [10, 99]. Müəllif Nyu-Yorkda nəşr olunmuş "Azərbaycan müstəqillikdən sonra" adlı digər bir irihəcmli tədqiqat əsərində də bunu təsdiq edir: "*907-ci maddə Ermənistan ilə ABŞ arasında əlaqələrin sürətlə qurulmasına töhfə vermiş erməni lobbisinin səyləri sayəsində qanun layihəsində yer aldı*" [9, 406]. Başqa bir Qərb müəllifi R.Katler isə yazır: "*1990-cı illərdə ABŞ-ın Qarabağla bağlı siyasətində son dərəcə yaxşı təşkil edilmiş erməni diasporu dominantlıq etmişdi*" [11, 136]. Vətən tarixşünaslığında tez-tez rast gəldiyimiz 907-ci maddənin müəllifi senator C.Kerrinin ermənipərəst mövqeyi və erməni lobbisinin tərkibinə daxil olması faktı isə, xarici tarixşünaslıqda hətta bir sıra erməni tarixçilərinin özləri tərəfindən təsdiq edilir. Məsələn, A.Qalstyan "ABŞ-da erməni lobbisi: formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri (1915-2014-cü illər)" adlı namizədlik dissertasi-

yasında yazır: "*C.Kerri ABŞ senatında güclü erməni lobbisinin nümayəndəsi və 1995-2011-ci illərdə ABŞ konqresindəki erməni məsələləri üzrə qrupun (Armenian Caucus) üzvü olmuşdur. O, erməni soyqırımının tanınması (1984, 2000, 2005, 2006 və 2010-cu illər), 1992-2012-ci illərdə ABŞ tərəfindən Ermənistana maliyyə yardımı ayrılması və 1994-2012-ci illərdə tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasına dair qanun layihələrinə, habelə anti-Azərbaycan mahiyyətli 907-ci maddəyə lobbiçilik edib*" [49, 236-237].

İkinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin əlavə edilməsində Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın (Prezident Ə.Elçibəy hökuməti) yürütdüyü sərişтəsiz xarici siyasətinin əsas rol oynaması fikrinə Vətən tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərlərində rast gəlmək olar. Bu mövqe daha çox Ə.Həsənovun tədqiqat əsərlərində daha çox özünü göstərir. Belə ki, Ə.Həsənov "Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997)" adlı tədqiqat əsərində yazır: "*1992-ci ilin iyul-dekabr aylarında cəbhə-müsavat hakimiyyətinin yarıtmaz xarici siyasət fəaliyyəti ABŞ-da Azərbaycana qarşı nəinki olub qalan marağı, Azərbaycanın Qafqazda və bütövlükdə regionda kəsb etdiyi əhəmiyyəti də heçə endirdi. ...Məhz elə bu siyasətin nəticəsi və ABŞ-da güclü erməni diasporunun təsiri ilə 1992-ci ilin dekabr aylarında ABŞ Konqresi Azərbaycana hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən "907-ci maddə" adlı sənəd qəbul etdi*" [20, 33]. Müəllifin məlumatından bəlli olur ki, sözügedən sənədin qəbul edilməsinə eyni vaxtda iki amil – Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın sərişтəsiz xarici siyasəti və güclü erməni diasporunun təsiri səbəb olmuşdur. Ə.Həsənov başqa bir tədqiqat əsərində Azərbaycandakı iqtidarın bu siyasi sərişтəsizliyini iki səbəblə izah edir: birincisi, Azərbaycanın fövqəldövlət olan ABŞ üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətin Ə.Elçibəy hökuməti tərəfindən düzgün qiymətləndirilməməsi və ikincisi, ABŞ-da mövcud olan, etibarlı dayaq və güclü təsir mexanizmlərinə, təşkilati strukturlara malik erməni lobbisinin fəaliyyətinə lazımi əhəmiyyətin verilməməsi [21, 148]. N.Məmmədovun "Xarici siyasətin Azərbaycan modeli" adlı əsərində də ikinci yanaşma özünü qabarıq şəkildə göstərir: "*Cəbhə-müsavat hakimiyyətinin yarıtmaz xarici siyasət fəaliyyəti hətta rəsmi Vaşinqtonda Azərbaycana qarşı cəza tətbiq edilməsinə imkan verdi. Bu yarıtmaz siyasətin nəticəsi olaraq 1992-ci ilin oktyabrın 24-də ABŞ Konqresi "907-ci düzəlişi" qəbul etdi. Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinin günahı nəticəsində yaranmış bu vəziyyət onun tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilmiş böyük cinayət idi*" [34, 403-404]. Burada müəllif 907-ci maddənin qəbulunu bilavasitə Azərbaycanda o vaxtkı hakimiyyətin yürütdüyü xarici siyasətinin nəticəsi hesab edir. Bununla yanaşı, müəllif özünün "Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış" adlı başqa bir tədqiqat əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsinin ABŞ-da sözügedən qanunu qəbul edənlərin – konqresmenlərin Cənubi Qafqaz regio-

nundakı reallıqlardan xəbərsiz olaraq ədalətsizliyə yol vermələrini də qeyd edir: "*907-ci düzəlişə səbəb kimi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağı və Ermənistanı blokadada saxlaması göstərilir. Qəribəsi odur ki, bu bədnam düzəliş Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyi vaxtlarda qəbul edilib. Konqresmenlər əslində proseslərdən xəbərsiz olduqlarını nümayiş ediblər, ədalətsiz qərar qəbul edərək həqiqəti danıblar. "Qaynar nöqtəyə" "soyuq başla" yanaşmaq əvəzinə alovun üzərinə yanacaq atıblar*" [33, 142-143].

Ə.Zeynalabdinov "ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)" adlı elmi məqaləsində 1992-ci ildə Azərbaycandakı iqtidarın həm daxili, həm də xarici siyasət sferasındakı uğursuzluğunun respublikada yaranmış qeyri-sabit vəziyyəti daha da ağırlaşdırması, habelə ölkəmizdəki reallıqların dünyaya lazımi şəkildə çatdırılmaması səbəblərindən 907-ci maddənin qəbul edilməsi qənaətinə gəlir: "*Müstəqilliyin bərpasından sonra Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi zəminində ölkədə meydana gələn qeyri-stabil vəziyyət fonunda mövcud hakimiyyətin uğursuz daxili və xarici siyasət kursu vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. İlk öncə əsasən Rusiya, daha sonra isə Qərb yönümlü xarici siyasət kursu Azərbaycanın mövcud problemlərinin həllinə nəinki səbəb olmadı, hətta onun daha da pisləşməsinə gətirib çıxardı. Torpaqları işğala məruz qaldığı halda ölkə həqiqətlərinin tam dolğunluğu ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmaması ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir etməklə yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməməsi ilə nəticələndi, ...o cümlədən "Azadlığı müdafiə aktı"nın 907-ci düzəlişinin qəbul olunmasına səbəb oldu*" [46, 198]. Beləliklə, müəllif ikinci yanaşma nöqteyi-nəzərdən çıxış edir. F.İsmayılov "Qarabağ konflikti ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində" adlı monoqrafiyasında ümumilikdə müstəqilliyimizin ilk illərində həm Prezident Ə.Elçibəyin, həm də ondan əvvəlki hökumətin xarici siyasət kursunun səriştəsizliyi nəticəsində ciddi xətalara yol verilməsi qənaətinə gələrək yazır: "*1991-93-cü illərdə xarici siyasətdə ciddi, çox hallarda bağışlanmaz səhvlər buraxmış əvvəlki iqtidarlar Qarabağ konfliktinin həllində də çoxlu əngəllər yaratmış, bu işdə ABŞ kimi qüdrətli dövlətin təsir imkanlarından istifadə etməmişlər*" [24, 69].

Vətən tarixşünaslığında ikinci yanaşmaya R.Mehdiyevin tədqiqat əsərlərində də geniş rast gəlmək olar. Belə ki, müəllif "Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri" adlı monoqrafiyasında Azərbaycanda 1992-ci ildə hakimiyyətdə olan iqtidarın xarici siyasət sferasında subyektivlik və diletantlıq nümayiş etdirməsi və bunun da nəticələrindən birinin məhz 907-ci maddə olmasını yazır: "*O vaxtkı iqtidarın subyektivizmi və qeyri-peşəkarlığı Azərbaycanla bir sıra dövlətlər arasında münasibətlərdə böhrana gətirib çıxardı. Məhz həmin dövrdə ABŞ Konqresi "Azadlığa dəstək*

aktı"na əsassız, heç bir faktiki təsdiqi olmayan düzəliş qəbul etdi" [30, 85]. R.Mehdiyev erməni lobbisinin təsiri amilini qeyd edərkən də, bunu o vaxtkı iqtidarın balanslaşdırılmış xarici siyasət apara bilməməsi ilə əlaqələndirir: "*Ölkə rəhbərliyinin ölçülüb-biçilmiş, tarazlı siyasət aparmağa qadir olmaması, beynəlxalq strukturların fəaliyyət mexanizmlərindən bixəbərliyi bir qrup erməni lobbiçisinə "Azadlığa dəstək aktı"na ədalətsiz düzəlişi ABŞ-ın qanunverici orqanından keçirməyə imkan verdi*" [30, 85]. Müəllif "Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə" adlı digər tədqiqat əsərində də eyni fikri təsdiq edir: "*Azərbaycanın sərişdəsiz və tarazlaşdırılmamış xarici siyasəti nəticəsində ABŞ Konqresi "Azadlığa dəstək aktı"na Azərbaycana hər cür hökumət yardımını qadağan edən 907-ci düzəlişi qəbul edir*" [31, 476-477].

İ.Musa 907-ci maddənin qəbul edilməsini üç amilin (digər ikisi erməni lobbisi və diasporu amili; ABŞ-ın bir sıra dövlət adamlarının ölkəmizlə bağlı bəzi məqamları nəzərə almamaları) üst-üstə düşməsi kimi qiymətləndirərkən buradakı bir amilin də Azərbaycan hökumətinin və ictimaiyyətinin ABŞ-dakı hakimiyyət dairələrini və ABŞ cəmiyyətini "Dağlıq Qarabağ problemi" barədə yetərincə məlumatlandıra bilməməsi olduğunu qeyd edir və Azərbaycan hökumətinin "informasiya müharibəsindəki" zəifliyini təsdiqləyir. Lakin müəllif burada müəyyən obyektiv çətinliklərin mövcudluğunun nəzərə alınmasının vacibliyini də vurğulayır [36, 511]. Təbliğat işi və "informasiya müharibəsində" Azərbaycan hökuməti və diplomatiyasının zəifliyini M.Qasımlı da təsdiq etmişdir: "*ABŞ rəsmi dairələrində yuxarı Qarabağın Azərbaycan tərəfindən "blokadaya alınması", "təcavüzkarlıq" kimi fikirlərin mövcudluğu Azərbaycan haqqında həqiqəti bilməməkdən, bilmək istəməməkdən və qeyri-obyektivlikdən başqa bir şey deyildi. Azərbaycan diplomatiyasının bu stereotipin qırılmasından ötrü səmərəli fəaliyyət göstərməsi zəruri idi*" [27, 61].

U.Hüseynova Konqres tərəfindən 907-ci maddənin qəbul edilməsini Prezident Ə.Elçibəy hökumətinin Qərbin, ilk növbədə ABŞ-ın geosiyasi maraqlarına uyğun olmayan xarici siyasət yürütməsi ilə əlaqələndirərək ikinci yanaşma nöqteyi-nəzərdən çıxış edir. O, belə hesab edir ki, məhz 1992-ci ildə Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə hərbi müqavilə imzalaması ABŞ Konqresində narazılığa səbəb olmuş və erməni lobbisi yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə etmişdir [50].

"Azadlığı müdafiə aktı"nın Azərbaycan Respublikasının nüfuzuna vurulan ağır zərbə kimi səciyyələndirilən 907-ci maddəsi təbii ki, yenicə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan ilə ABŞ arasındakı münasibətlərə öz mənfi təsirini göstərdi. Çünki, bədnam 907-ci maddə həm Azərbaycanı dünyanın yeganə fövqəldövlətinin humanitar yardımdan məhrum edir, həm də M.Qasımlının təbirincə desək, bütün Cənubi Qafqaz regionunda insan

haqlarına hörmət prinsipinə zərbə endirir, sülhün bərqərar olmasına mane olur, ABŞ-ın mövqeyinin obyektivlik və ədalətliliyinə şübhələr doğururdu [26, 156]. Sözügedən maddə ilə Azərbaycan postsovet məkanında Birləşmiş Ştatların rəsmi yardımından qanunvericilik yolu ilə məhrum edilən yeganə dövlət oldu. Halbuki, İ.Musanın da müqayisə apardığı kimi, hətta Ağ Evin sonralar "şər üçbucağı"nın üzvü hesab etdiyi Şimali Koreya belə həmin vaxt ABŞ-ın müvafiq yardımını alırdı [36, 511]. Ə.Həsənov 907-ci maddənin nəticəsini belə təsvir edir: "*Hərtərəfli iqtisadi və siyasi yardıma ehtiyacı olan Azərbaycan təkcə ABŞ-ın deyil, eyni zamanda Vaşinqton ilə bağlı olan və bütün beynəlxalq məsələlərdə onun rəyini nəzərə alan digər ölkələrin də dəstəyindən məhrum oldu*" [21, 148]. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikası özünün haqq işi uğrunda apardığı mübarizədə nəinki Cənubi Qafqaz regionunda, eləcə də beynəlxalq arenada təklənmiş vəziyyətə düşdü, bunun əksinə olaraq təcavüzkar Ermənistan isə, bir çox dünya dövlətlərinin dəstəyini qazanaraq daha da şirnikləşmiş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, "907-ci düzəliş" məsələsi yenə də tarixşünaslıqda mühüm müzakirə mövzusu və tədqiqat obyektidir. Xüsusilə, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi və 2023-cü ilin 19-20 sentyabrında antiterror əməliyyatı ilə Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsindən sonrakı ABŞ-Azərbaycan münasibətləri kontekstində bu məsələ daha da aktuallaşmışdır. Belə ki, 2023-cü il noyabrın 15-də ABŞ Konqresində Qarabağ ilə bağlı dinləmələr keçirilən zaman ABŞ Dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi Ceyms O'Brayn öz çıxışında sentyabr hərbi əməliyyatlarından sonra ABŞ-ın Azərbaycanla münasibətlərinin "əvvəlki kimi" olmayacağını bildirərək demişdir: "*19 sentyabr hadisələrindən sonra sülh istiqamətində irəliləmə olmayana qədər Azərbaycanla heç bir şeyin normal olmayacağını ifadə etmişik. Vaşinqton "dəfələrlə" yüksək səviyyəli təmasda Ermənistana güc tətbiqinin tamamilə qəbuledilməz olduğuna işarə edib*" [3]. Özünün beynəlxalq səviyyədə tanınmış torpaqlarını geri qaytararaq ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa edən dövlətə – Azərbaycana qarşı belə bir mövqe əslində Konqresin 1992-ci ildə qeyri-obyektiv, ədalətsiz 907-ci maddəni qəbul edərkən tutduğu mövqedən fərqlənmir və başqa dövlətə məxsus əraziləri 30 il işğal altında saxlayan Ermənistanın maraqlarına xidmət edir. Elə buna görədir ki, rəsmi Bakı ABŞ-dakı sözügedən dinləmələri və səsləndirilən çıxışları Azərbaycan və ABŞ arasında ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda münasibətlərə zərbə kimi qiymətləndirmiş, Azərbaycana qarşı səsləndirilmiş əsassız ittihamların regionda sülh və təhlükəsizliyi sarsıtdığını bəyan etmişdir [3]. 2023-cü il 6 dekabrda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ikitərəfli əlaqələrin müxtəlif aspektlərinin müzakirəsi və regional məsələlər ətrafında fikir mübadiləsinin aparılması məqsədilə ABŞ Dövlət katibinin köməkçisi

C.O'Braynı qəbul etmiş və bildirmişdir ki, münaqişə başa çatdıqdan, Azərbaycan suverenliyini tam şəkildə bərpa etdikdən sonra sülhün bərqərar olunması üçün tarixi imkanlar yaranıb və ABŞ da yeni reallıqlar nəzərə alınaraq bu prosesə öz töhfəsini verə bilər [16]. O'Brayn öz növbəsində ABŞ ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin dərin köklərə malik olduğunu və iki ölkənin yaxşı tərəfdaşlar olduqlarını vurğulayaraq Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılmasında ABŞ-ın roluna toxunmuş, ölkəsinin regionda sülh gündəliyini, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşmasını, sülh müqaviləsi üzrə danışıqları dəstəklədiyini bildirmiş, bu xüsusda danışıqların Vaşinqtonda davam etdirilməsi üçün ABŞ-ın hazır olduğunu diqqətə çatdırmışdır [16].

Nəticə. Beləliklə, XX əsrin sonlarında müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının dünyanın əsas fövqəldövləti və nəhəng güc mərkəzi olan ABŞ ilə münasibətləri ölkəmizin müstəqil xarici siyasət kursunun ilk vaxtlarından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müstəqilliyin bərpasının ilk illərində ABŞ ilə siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulması ölkəmizin xarici siyasət kursunda kifayət qədər uğurlu hadisə olmasına baxmayaraq, 1993-cü ilin ortalarına qədər Azərbaycan-ABŞ əlaqələri daha çox "anlaşılmaz" xarakter daşımışdır ki, bunu da əksər tarixçilərimiz Azərbaycanda o zamankı ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi qeyri-adekvat xarici siyasət xətti ilə əlaqələndirirlər. Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin ilk illərində ikitərəfli münasibətlərə təsir göstərən ən mühüm amil isə, "Azadlığı müdafiə aktı"nın Azərbaycana qarşı yönəlmiş 907-ci maddəsinin qəbul edilməsi olmuşdur. Vətən tarixşünaslığında bu hadisə geniş tədqiqat obyekti olmuş və onun səbəbləri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar sərgilənmişdir. Bütövlükdə isə, 907-ci maddənin mahiyyəti ilə bağlı birmənalı mövqe vardır: onun ədalətsiz xarakterli olması və ikitərəfli münasibətlərə mənfi təsir göstərməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov R. Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının hərbi-siyasi aspektləri. Siyasi elmlər üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoreferatı. – Bakı: - 2014. - 25 s.
2. Arif E. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində. - Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 324 s.
3. Azərbaycan ABŞ-ın vasitəçiliyindən imtina edir, sülh "regiondadır" deyir - https://www.bbc.com/azeri/articles/c4n08gdgp2eo
4. Babanlı Y. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 328 s.
5. Bağırova A. XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları // Geostrategiya, - 2019, № 01(49). - Bakı: - 2019, - s.73-76.
6. Bayramova B. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində "907-ci maddə" həll olunmamış problem kimi. s.188-192 // Tarix və onun problemləri, - №3. - Bakı: Adiloğlu, - 2011.

7. Cabbarlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). - Bakı: ATSAM, - 2014. - 508 s.
8. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi: ABŞ. - Bakı: Elm, - 2000. - 31 s.
9. Cornell S. Azerbaijan since independence. - New York: Armonk, - 2011. - 485 p.
10. Cornell S. The Nagorno-Karabakh conflict. - Uppsala: Uppsala University, - 1999. - 162 p.
11. Cutler R. US Interests and 'Cooperative Security' in Abkhazia and Karabakh: Engagement versus Commitment. p.132-144 // "Caucasus: War and Peace". Haarlem: SOTA, - 1998.
12. Ələsgərova S. ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti. s.67-76 // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), C.69, №1, Bakı: ADPU, 2021.
13. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. İyul, 1997 - avqust, 1997. XI kitab. - Bakı: Azərnəşr, - 2003. - 452 s.
14. Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. – Bakı: Nurlan, - 2001, - 150 s.
15. Əliyev Z. Dünya diasporları. - Bakı: Qismət, - 2005. - 349 s.
16. İlham Əliyev ABŞ Dövlət katibinin köməkçisini qəbul edib - https://president.az/az/articles/view/62404
17. Heydərova X. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər. s.381-386 // Tarix və onun problemləri, №2. - Bakı: Adiloğlu, - 2013.
18. Həsənoğlu F. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri // Qarabağ: suallar və faktlar. - Bakı: Qismət, - 2005. - 156 s.
19. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. - Bakı: İşıq, - 1997. - 80 s.
20. Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 1997. - 101 s.
21. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərnəşr, - 1998. - 315 s.
22. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. - Bakı: Azərbaycan, - 2005. - 631 s.
23. Hüseynov İ. Azərbaycanın ABŞ-da tanıdılması: maraq qrupları və diaspor. s.40-43 // Geostrategiya, №5. - Bakı: Azərbaycan, - 2016.
24. İsmayılov F. Qarabağ konflikti ABŞ-ın qlobal siyaseti kontekstində. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001. - 152 s.
25. Kamandari-Məmmədova A. ABŞ-da Azərbaycan diasporunun lobbiçilik fəaliyyəti: tarix üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoreferatı. - Bakı, -2017. - 30 s.
26. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). 2 hissədə. II hissə. - Bakı: Mütərcim, - 2015. - 640 s.
27. Qasımlı M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). - Bakı: Mütərcim, 1997. - 124 s.
28. Quliyev S. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının xarici siyasətinə təsiri. s.54-63 // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i, №3. - Bakı: Tusi, - 2014.
29. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. - Bakı: Təhsil, - 2002. - 328 s.
30. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. - Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, - 2005. - 464 s.
31. Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cilddə. I cild. - Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, - 2006. - 624 s.
32. Məmmədli B. Azərbaycan Respublikası və ABŞ arasında ilk siyasi-diplomatik

münasibətlərin qurulması Vətən tarixşünaslığında. s.273-278 // Tarix və onun problemləri, № 3. - Bakı: Adiloğlu, - 2023
33. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. - Bakı: Qanun, - 2013, 264 s.
34. Məmmədov N. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. - Bakı: Çaşıoğlu, - 2012, 464 s.
35. Məmmədov Ş. Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri. - s.243-249 // Elmi əsərlər, №2(29). - Bakı: - 2017.
36. Musa İ. Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. - Bakı: Bakı Universiteti, - 2011. - 776 s.
37. Nəsibov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları. - Bakı: Çıraq, - 2006. - 311 s.
38. Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). - Bakı: Qanun, - 1998. - 136 s.
39. Pashayev H. Racing Up Hill: Selected Papers of Azerbaijan's first ambassador to the United States of America. New York: Global Scholarly Pubns, - 2006. - 339 p.
40. Paşayev H. Bir səfirin manifesti. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. - 248 s.
41. Public law 102-511 – Oct. 24,1992 - https://www.congress.gov/102/statute/STATUTE-106/STATUTE-106-Pg3320.pdf
42. Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. US Policy toward the South Caucasus. Washington: Carnegie Endowment for International Peace Publications, - 2017. - 36 p.
43. Sabanadze N. International involvement in the South Caucasus. - Flensburg: European Centre for Minority Issues, - 2002. - 37 p.
44. Svyatoxovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. - Bakı: XUN, 2000. - 372 s.
45. The Former Soviet Union and U.S. Foreign Assistance in 1992: The Role of Congress - https://www.policyarchive.org/handle/10207/2081
46. Zeynalabdinov Ə. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022). s.196-200 // Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplu), IX buraxılış. - Bakı: Füyuzat, - 2022/2023.
47. Бадалбейли Н. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской Республикой и США в 90-е годы XX века. с.101-106 // Вестник КазНПУ, №1(32). - Алматы: - 2012.
48. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. - Москва: Текст, - 2005. - 413 с.
49. Галстян А.С. Армянское лобби в США: формирование и основные направления деятельности (1915-2014 гг.): дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук. - Томск, 2015. - 253 с.
50. Гусейнова У.И. Азербайджан-США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). - Баку: Нурлан, - 2000. - 176 с.

ОТНОШЕНИЕ К 907-Й СТАТЬЕ «АКТА О ПОДДЕРЖКЕ СВОБОДЫ» В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Баламирза А.МАМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

Отношения между США, ставшими единственной в мире сверхдержавой после распада СССР, и Азербайджанской Республикой, восстановившей государственную независимость, имели чрезвычайно важное значение с первых дней внешнеполитического курса Азербайджана. США в свою очередь, были заинтересованы в уста-

новлении дипломатических отношений с Азербайджаном, являющимся одной из стран с наиболее выгодным геостратегическим положением не только на Южном Кавказе, но и во всем мире, и в результате этого США официально признали независимую Азербайджанскую Республику в декабре 1991 г. Однако первые отношения между Азербайджаном и США чаще всего вспоминаются как «непонятные отношения». В частности, большое негативное влияние на двусторонние отношения оказала статья 907 «Акта о поддержке свободы» 1992 года, которая лишила Азербайджан всей помощи США. При каких обстоятельствах и по какой причине была принята статья 907 вызвало бурные дискуссии в отечественной историографии и вопрос широко обсуждался в исследованиях многих исследователей. В статье проведен сравнительный анализ историографических материалов, сделаны обобщения и выводы.

Ключевые слова: Азербайджан, США, «Акт о поддержке свободы», статья 907, внешняя политика, отечественная историография

THE ATTITUDE TO SECTION 907 OF THE "FREEDOM SUPPORT ACT" IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Balamirza A.MAMMADLI

SUMMARY

Relations between the United States, which became the world's only superpower after the collapse of the USSR, and the Republic of Azerbaijan, which has just regained its state independence, have been extremely important since the first days of Azerbaijan's foreign policy course. USA, in turn, was interested in establishing diplomatic relations with Azerbaijan, which is one of the countries with the most favorable geostrategic position not only in the South Caucasus, but in the whole world, and as a result of this, in December 1991, the United States officially recognized the independent Republic of Azerbaijan. However, the first relations between Azerbaijan and the United States are mostly remembered as "incomprehensible relations". In particular, Section 907 of the "Freedom Support Act" in 1992, which deprived Azerbaijan of all US aid, had a great negative impact on bilateral relations. Under what circumstances and for what reason Section 907 was accepted caused heated discussions in domestic historiography, and the issue has been widely discussed in the studies of many researchers. In the article, a comparative analysis of those historiographical materials was conducted, generalizations were made and conclusions were drawn.

Keywords: Azerbaijan, USA, "Freedom Support Act", Section 907, foreign policy, domestic historiography

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 Humanitar elmlər seriyası 2023

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN SOSİAL MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİK BAZASININ YARADILMASI VƏ DÖVLƏT UŞAQ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFI (1993-2015-Cİ İLLƏR)

Raidə E.ƏMİRBƏYOVA*

Məqalədə müstəqillik illərində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində sosial siyasətin formalaşması, inkişaf olunması, bu sahədə güclü qanunvericilik bazasının yaradılması və ən əsası dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı istiqamətində aparılmış fəaliyyətlər araşdırılır.

Dövlət uşaq müəssisələrinin inkişaf tarixində Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətləri analiz olunur, araşdırılan dövr ərzində Fondun bu sahədə həyata keçirilmiş mühüm layihələri və proqramları xronoloji çərçivəsində təhlil olunur.

Həmçinin məqalədə müvafiq dövr ərzində internat müəssisələrinin və həmin müəssisələrdə tərbiyə alan uşaqların sayına dair illər üzrə statistik dinamikalar müqayisə olunaraq təhlil olunur.

Açar sözlər: uşaqların sosial müdafiəsi, körpələr evi, uşaq evləri, internat tipli məktəblər, uşaq siyasəti, normativ-hüquqi aktlar, beynəlxalq konvensiyalar, dövlət proqramları, uşaq müəssisələri, qeyri-hökumət sektoru

Giriş. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün uşaq müəssisələrinin yaradılma tarixi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Azərbaycan tarixində bu təbəqədən olan müəssisələrin yaradılması XX əsrin əvvəllərindən başlayır və əsrin ortalarından valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlanılması, təlim-tərbiyəsi məqsədilə uşaq müəssisələrinin, internat məktəbləri şəbəkəsinin genişlənməsi və inkişafı həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin ilk illərində sosial siyasətin ən prioritet məsələlərindən biri olan uşaq hüquqlarının müdafiəsi

* ***Azərbaycan Universitetinin dissertantı; r.amirbayova@gmail.com; ORCHİD İD: 0000-0001-5036-8696***

sahəsində, demək olar ki, gözəçarpan irəliləyişlər baş tutmadı. Buna səbəb ölkədə yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi və hərbi vəziyyət idi.

Məhz 1993-cü ilin iyun ayında Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkədə yaranmış böhranın aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Ulu Öndərin uzaq görən siyasəti nəticəsində bir çox sahələrdə mövcud problemlər aradan qaldırılır, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi məsələr öz həllini tapır isə ən əsası uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələləri sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olur.

1993-2015-ci illər ərzində milli qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar qəbul olunur, dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafi, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, şəraitlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində vacib addımlar atılır, həmin müəssisələrdə çalışan mütəxəssislərin peşə biliklərinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilir.

Həmçinin, bu dövr ərzində uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ictimaiyyətin, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının cəlb edilməsi və bu sahədə dövlət və qeyri-hökumət sektorunun birgə fəaliyyətləri üzrə koordinasiya işinin yaradılması və gücləndirilməsinə dair vacib təşəbbüslər həyata keçirilir.

Ölkə tariximizdə uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində geniş nəzəri və empirik təcrübə toplanılıb. Bu problemi peşəkar şəkildə öyrənmək üçün bu sahənin tarixi retrospektivdə necə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini, dövlət tədbirlərinin uşaq müəssisələrinin inkişafına necə təsir etdiyini müəyyən etmək lazımdır. Bu sahədə müasir problemlər və çağırışlar əvvəlki dövrlərin tarixi təcrübəsini dərk etməyi tələb edir.

Azərbaycan tarixi dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı üzrə zəngin təcrübəyə malikdir. Tarixi ədəbiyyatın təhlili onu deməyə əsas verir ki, müstəqillik illərində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün uşaq müəssisələrinin formalaşması və inkişafı problemi əvvəllər xüsusi tədqiqat mövzusu olaraq seçilməyib.

Tədqiqat işinin məqsədi tarixi konteksdə dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı üzrə dövlət siyasətinin təhlili və onun təkamülü, dövlət uşaq müəssisələrinin və orada yaşayıb tərbiyə alan uşaqların sayının 1991-2015-ci illər çərçivəsində statistik dinamikasının analizi və dövlət uşaq müəssisələrdə şəraitlərin yaxşılaşdırılmasına yönələn həm dövlət, həm qeyri-hökumət təşkilatlarının təşəbbüslərinin təhlilidir.

1993-2015-ci illər çərçivəsində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılması və gücləndirilməsi. Müstəqilliyin ilk illərində planlı iqtisadi sistemdən imtina edilməsi, dövlətin sosial məsələlərə zəif yanaşması, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində uşaqların valideynlərini itirməsi, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin maddi vəziyyətinin

aşağı olması və digər sosial amillər dövlət uşaq siyasətinin inkişafına əngəllər törədirdi.

Bu müddət ərzində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlanıldığı dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafına diqqət yetirilməmiş, bu müəssisələrin maddi-texniki bazası, şəraiti olduqca zəif olmuşdur.

1990-1991-ci illərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün 22 xüsusi internat müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir ki, burada da 4123 uşaq təlim-tərbiyə almışdır [1,37].

Azərbaycanda uşaqlarla bağlı siyasətin əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, araşdırılan dövr ərzində uşaqların sosial müdafiəsi sahəsində müvafiq normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş, önəmli beynəlxalq konvensiya və protokollar ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir.

İlkin olaraq uşaq siyasətinin reallaşmasında qanunvericilik bazasının yaradılmasına ehtiyac var idi. Keçən dövr ərzində davamlı olaraq milli qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar təkmilləşdirilmiş, uşaq hüquqlarının müdafiəsi, normal formalaşması və uşaqların sağlam böyüməsinə yönəlmiş bir çox normativ-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarla bağlı qəbul edilən ilk qərarlardan biri internat məktəblərində tərbiyə olunan uşaqlar üçün geyim ləvazimatları və yumşaq inventarla təmin olunması ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 17 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarına əsasən internat məktəblərində təlim-tərbiyə alan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların paltar, ayaqqabı, yumşaq inventar, habelə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının 2 mislindən az olmamaqla birdəfəlik pul vəsaiti ilə təmin olunması qərara alınmışdır [2].

Uşaqların qidaya olan tələbatının ödənilməsi, onların keyfiyyətli və təhlükəsizlik göstəricilərinə uyğun olan qidalanma ilə təmin edilməsi qaydası Nazirlər Kabinetinin 9 mart 1994-cü il tarixli "Təhsil ocaqlarında, xəstəxanalarda və sosial sahənin digər ictimai müəssisələrində vətəndaşların qida normalarının tətbiq edilməsi haqqında" qərarına uyğun müəyyən edilmişdir [3].

5 may 1994-cü il tarixli "Ümumtəhsil internat məktəblərinin nümunəvi əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında" Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən uşaqlar gündə 4 dəfə yeməklə təmin edilməli və bu zaman tibbi metodik tövsiyələr və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi normativlər nəzərə alınmalı olduğu qeyd edilmişdir. Həmçinin qərarda ümumtəhsil internat məktəblərində internat həkimlərinin uşaqlar üçün menyu hazırlanarkən onların mövsümə uyğunluğu, kaloriliiyinə, keyfiyyətinə nəzarət etməsi və bununla bağlı göstəriş və tövsiyələr verməsi vurğulanıb [4, 5-18]. Ümumtəhsil internat məktəbinin şagirdləri müəyyən edilmiş nor-

mativlər və qaydalar üzrə paltar, ayaqqabı, şəxsi gigiyena əşyaları, yumşaq inventar, dərslik, tədris ləvazimatları və digər zəruri avadanlıqlarla təmin olunurlar. İnternat məktəbini bitirən şagirdlərə istifadələrində olan paltar və ayaqqabını özlərilə aparmalarına icazə verilmişdir.

19 sentyabr 1994-cü ildə Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı əsasında uşaq evlərinin Nümunəvi Əsasnaməsi təsdiq olunmaqla məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqların sanitar-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə saxlanılması, uşaq evlərinə qəbul, uşaq evlərində uşaqların təhlükəsizliyinin, sağlamlıqlarının mühafizəsi, uşaqların sayını nəzərə almaqla qrupların təşkil edilməsi qaydası, pedaqoji kadrların seçilməsi kimi məsələlər öz həllini tapır. Əsasnamədə uşaq evində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün qruplarda uşaqların sayının 20, məktəbyaşlı uşaqlardan ibarət qruplarda isə 25 nəfər olması müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin uşaq evlərində uşaqların tam dövlət təminatında saxlanılması, onlara paltar, ayaqqabı, şəxsi gigiyena əşyaları, yumşaq inventar və s. avadanlıqların müəyyən edilmiş normativlər üzrə verilməsi əks etdirilmişdir [5, 6].

6 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uşaq hüquqları sahəsində vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və uşaqların sosial, hüquqi müdafiəsi sahəsinin tənzimlənməsi məqsədilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında fərman imzalamışdır [6, 6]

Uşaq hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək məqsədilə 19 may 1998-ci ildə "Uşaq hüquqları" haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qəbul olunmuş bu mühüm hüquqi sənəd uşaqların hüquq və azadlıqlarını, onlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir, ailə, cəmiyyət və uşaq münasibətlərinin əsas istiqamətlərini tənzimlənmişdir [7].

22 iyun 1999-cu ildə "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuş və bu qanun valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən prioritet normativ-hüquqi aktlardan birinə çevrilmişdir [8,1712]

Həmçinin tərbiyə müəssisələrində saxlanılan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində müvafiq sənədlər qəbul olunur. 15 yanvar 2001-ci il tarixdə Nazirlər Kabinetinin Qərarı əsasında tərbiyə müəssisələrinin nəzdində Himayəçilik Şurasının fəaliyyəti və işinin təşkili ilə bağlı qaydalar müəyyən olunur. Himayəçilik Şurası tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə tədris-tərbiyə prosesinin təşkilində, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, məhkumların sosial müdafiəsinə dair məsələlərin həllində, cəza çəkməkdən azad olunanlara əmək və məişət şəraitinin yaradılmasında

köməklik göstərmişdir [9,8].

17 iyun 2003-cü il tarixində körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunur, müvafiq normativ tələblər müəyyən olunur, müəssisələrdə körpələrin və erkən yaşlı uşaqların süni qidalarla bağlı göstərilən keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun qidalanması ilə bağlı məsələlər qaldırılır.

2009-cu il Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Uşaq ili" elan edilmişdir. "Uşaq ili" çərçivəsində 17-18 dekabr tarixlərində Azərbaycanda ilk dəfə Azərbaycan Uşaqlarının I Ümumrespublika Forumu keçirilmişdir. Ümumrespublika Forumlarının keçirilməsində məqsəd uşaq hüquqlarının təbliği, uşaqlarla bağlı normativ-hüquqi sənədlərin və dövlət proqramlarının hazırlanmasında uşaqların fikirlərinin nəzərə alınması, uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsinə dövlət qurumlarının, vətəndaş cəmiyyətinin, KİV-lərin diqqətinin artırılması idi [10].

2006-cı ilin mart ayında Prezident İlham Əliyev uşaqların uşaq evlərindən ailələrə verilməsi və alternativ qayğı haqqında dövlət proqramını təsdiq edib. 2006-2015-ci illəri əhatə edən bu proqram çərçivəsində ölkədə 45 uşaq müəssisəsinin transformasiyası planlaşdırılmışdır [11, 29-41].

2012-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydası"na əsasən, dövlət müəssisələrində uşaqların qidalanma, nəzarət, təhlükəsizlik, zorakılığa məruz qalma və digər məsələlərlə bağlı monitorinq aparılmışdır [12].

Beləliklə, 1993-2015-ci illərdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar qəbul olunur, dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafi, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, şəraitlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində vacib addımlar atılır, həmin müəssisələrdə çalışan mütəxəssislərin peşə biliklərinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilir. Bu dövr ərzində Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi, həmçinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafının əsasları qoyulur və bu sahənin effektiv inkişafına yönəlmiş müvafiq təşəbbüslər həyata keçirilir.

2004-2015-ci illər çərçivəsində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün dövlət uşaq müəssisələrinin fəaliyyəti. Azərbaycanda ilk uşaq müəssisələri XX əsrin əvvəllərində qurulmuşdur. 1911-1916-cı illərdə azərbaycanlı qadınların iştirakı ilə "Uşaq və yeniyetmələrin dostları" cəmiyyəti, sahibsiz qalmış uşaqlara yardım təşkil etmək məqsədilə "Uşaq evi", "Uşaq dünyası" cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir [13].

Birinci Dünya müharibəsində valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara qayğı göstərilməsi, onların saxlanılması üçün neft milyonçuları tərəfindən həmin uşaqlar üçün qayğı mərkəzləri

rolunu oynayan ilk internat tipli müəssisələr yaradılmışdır.

1991-2015-ci illərdə ölkəmizdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların yaşadığı dövlət uşaq müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətinə görə aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1.Körpələr evləri;

2.Uşaq evləri;

3.Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat məktəbləri;

4.Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələri;

4.Ümumtəhsil internat məktəbləri, onlardan valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün internat məktəbləri.

1991-1993-cü illərdə körpələr evinin sayı 4, həmin müəssisələrdə olan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı 1991-ci ildə 150, 1992-ci ildə 143, 1993-cü ildə 80 nəfər olmuşdur. 1991-1993-cü illərdə uşaq evlərinin sayı 5, həmin müəssisələrdə təlim-tərbiyə alan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı 1991-ci ildə 50, 1992-ci ildə 173, 1993-cü ildə isə 230 nəfər olmuşdur. 1991- 1993-cü illərdə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internat məktəblərinin sayı 22, həmin müəssisələrdə yaşayan uşaqların sayı isə 1991-ci ildə - 505 nəfər, 1992-ci ildə - 361 nəfər , 1993-cü ildə isə - 312 nəfər olmuşdur [14].

1991-2015-ci illər ərzində internat məktəblərində təlim-tərbiyə almış valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların ümumi sayı qeyri-sabit şəkildə dəyişmişdir. Belə ki, Cədvəl 1-dən göründüyü kimi körpələr evlərində 1991-ci ildə valideynini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sayı 150, 2011-ci ildə rəqəm 3 dəfə azalaraq 43 çatmışdır. Ümumtəhsil internat məktəblərində 1991-ci ildə uşaqların sayı - 19400, 2011-ci ildə isə - 6395 nəfər olmuşdur. Valideynini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün internat məktəblərində tərbiyə alan uşaqların sayı 1991-ci ildə 505 nəfər idisə, 2011-ci ildə isə 398 nəfər azalmışdır. Buna səbəb isə, müstəqillik illərinin ilk ərəfələrində yaranmış sosial-iqtisadi böhran, qeyri-stabil siyasi kurs, müharibə şəraiti göstərmək olar, daha sonrakı illərdə isə ümumilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı sosial siyasətinin ən vacib sahələrdən biri olan uşaq siyasətinin formalaşması, bu sahədə müvafiq hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi və reallaşdırılması ölkədə uşaq baxımsızlığının qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır.

Cədvəl 1

Uşaqlar üçün internat müəssisələri

	1991	1996	2001	2006	2011
Körpələr evlərinin sayı	4	4	4	4	4
Onlarda:					
Uşaqların sayı	241	166	197	156	143
Valideynini itirmiş uşaqların sayı	150	96	107	59	43
Uşaq evlərinin sayı,	5	4	6	6	6
Onlarda: uşaqların sayı	397	395	684	734	513
Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat məktəblərinin sayı	16	13	13	12	11
Onlarda olan uşaqların sayı	2811	1607	2679	2915	2537
Ümumi təhsil internat məktəbləri,	50	38	38	39	22
Onlarda olan uşaqların sayı,	19400	15239	17638	18664	6395
Onlardan,valideyni itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün internat məktəblərinin sayı	2	2	2	2	2
Onlarda uşaqların sayı	505	548	554	480	398

Mənbə: Azərbaycanda Uşaqlar. Statistik məcmuə, 2022. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşri, 2022, s.22.

Qeyd edilməlidir ki, bu internat məktəblərinin əksəriyyəti XX əsrin 60-cı illərindən geniş fəaliyyətə başlamışdır.

Araşdırılan dövr ərzində bir sıra dövlət uşaq müəssisələrində əsaslı təmir və yenidənqurma işləri görülmüş, fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsinə dair təşəbbüslər reallaşdırılmışdır. Həm dövlət, həm də vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyətlərinin yaradılması və inkişafı bu dövrün əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu səpkidə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti vurğulanmalıdır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı sahəsində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bu dövr ərzində əhəmiyyətli işlər görülüb.

"Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (Deinstitusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 29 mart tarixli 1386 nömrəli Sərəncamının icrasının təmin edilməsi, həyata keçirilən layihələrin, digər icraçı qurumların bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə Təhsil Nazirliyinin nəzdində işçi qrupu yaradılmışdır [16].

İşçi Qrupu və BMT-nin Uşaq Fondunun (UNİCEF-in) milli ekspertləri ilə birgə respublikanın 55 dövlət uşaq müəssisəsinin və bu müəssisələrdə təlim-tərbiyə alan 15000 nəfərə yaxın uşağın qiymətləndirilməsi həyata

keçirilmiş, müvafiq məlumat bazası yaradılmışdır.

Qiymətləndirmənin nəticələri beynəlxalq meyarlara əsasən təhlil olunmuş və hər bir müəssisə barədə təkliflər dövlət uşaq müəssisələrinin transformasiyası üzrə Baş Planda qeyd olunmuşdur.

Bu istiqamətdə artıq bir sıra işlər görülmüşdür. Müəssisələrin transformasiyası üzrə Baş Plan hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş və icra üçün Təhsil, Səhiyyə, Maliyyə, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirliklərinə göndərilmişdir.

İnternat müəssisələrində yaşayan və tərbiyə alan uşaqların normal şəraitli müəssisələrdə yaşamasını təmin etmək məqsədilə, 2000-ci illərin əvvələrində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə işçi qrupu yaradılmış və bu işçi qrup respublikada fəaliyyət göstərən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud problemlərin araşdırılması məqsədilə monitorinqlər aparmışdır. Bu müəssisələrdə uşaqların sayı, aylıq və illik qida, geyim, texniki vəsait normativləri, ümumi şərait (təhsil, səhiyyə, yaşayış, istirahət) kimi göstəricilər müəyyən edilmişdir [17].

2005-2015-ci illər çərçivəsində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 30-dan çox uşaq müəssisəsində əsaslı təmir işləri aparılmış, həmin müəssisələr yeni avadanlıqla təchiz olunmuş, kommunal şərait yaxşılaşdırılmışdır. Belə müəssisələrdə kitabxanalar yaradılmış, müvafiq uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası həyata keçirilmiş, onların asudə vaxtları və istirahətləri üçün şərait yaradılmış, onların maksimum səviyyədə bioloji ailələrinə qaytarılmasına dəstək göstərilmişdir. Belə müəssisələrdə yaşayan uşaqların sənət öyrənmələri üçün kompüter kursları və müxtəlif dərnəklər təşkil olunmuş, bundan əlavə uşaqlar inteqrasiya olunaraq icmadakı ümumi məktəblərə göndərilmişdir.

2004-cü ildə respublikanın şəhər və rayonlarında yetim və valideyn himayəsindən məhrum, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün 65 internat məktəbi, uşaq evi və sanatoriyası fəaliyyət göstərmişdir ki, bu müəssisələrin də maddi-texniki bazası, mövcud şəraiti qənaətbəxş olmamışdır [18].

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, həssas qrupa aid edilən uşaqların qayğı ilə əhatə olunması, onların yaşadığı, təhsil aldığı dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı, yenidən qurulması, müasir texniki-normativ tələblərə cavab verən təchizatla təmin olunması, qəzalı və təmirsiz vəziyyətdə olan müəssisələrdə abadlıq-quruculuq işlərinin aparılması istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirilmiş,
dövlət proqramları qəbul edilmişdir [19,10].

2004-cü ildən başlayaraq valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların təlim-tərbiyə aldığı, yaşadığı dövlət uşaq müəssisələrinin təmiri, həmin

müəssisələrdə olan uşaqlara göstərilən tibbi xidmətin, təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə "Uşaq evləri və internat məktəblərinin İnkişafı" Proqramı qəbul olunmuşdur. "Uşaq evləri və internat məktəblərin inkişafı" proqramı bilavasitə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanmışdır. Mehriban xanım Əliyeva Bakı və ətraf ərazilərdə yerləşən 25 uşaq evi və internat məktəblərində olmuş, həmin müəssisələrdə olan problemlərlə tanış olmuş, mövcud problemləri öyrənmişdir. Proqrama Bakı və digər regionlarda yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərin texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, təhsil və səhiyyə xidmətinin keyfiyyətinin artırılması, ictimaiyyətin də bu sahədə iştirakının fəallaşdırılması ilə bağlı görülən işlər aid edilmişdir. Proqramın qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdən biri də həmin müəssisələrdə ev şəraitinə maksimum yaxın olan mühitin yaradılması olmuşdur [20, 52].

2004-2005-ci illərdə Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Bakı Baş Səhiyyə İdarəsinin Nərimanov rayonundakı Psixoloji-Nevroloji Uşaq Evi əsaslı təmir olunmuş, müəssisənin həyətində yaşıllaşdırma, abadlaşdırma işləri aparılmış, müəssisənin istilik, su, qaz təchizatı sistemi yenilənmiş, otaqlar xaricdə istehsal olunmuş yüksək keyfiyyətli inventarlarla, tibbi avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Uşaqların əylənməsi üçün müvafiq şərait yaradılmış, həyətdə yaşıllıq, abadlıq işləri aparılmışdır. Uşaqlara peşəkarlar tərəfindən göstərilən tibbi xidmət nəticəsində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların fiziki sağlamlığında xeyli irəliləyiş qeydə alınmışdır [21, 2].

Lənkəran şəhər qarışıq tipli Uşaq evi 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təmir olunmuş, binanın infrastrukturu yenilənmişdir. Deinstitusionalizasiya ilə bağlı keçirilən tədbirlər nəticəsində uşaq evində yaşayan, tərbiyə olunan uşaqların sayında azalma müşahidə olunmuşdur.

Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının artırılması üçün müəssisədə xarici dil, qum və su üzərində rəsm, müxtəlif idman növləri üzrə kurslar təşkil olunmuşdur. Müəssisədə uşaqların mütaliə və dərsdənkənar vaxtlarını səmərəli keçirmələri məqsədilə oxu zalı, 2 kitabxana, kompüter və xalçaçılıq otağı, emalatxana yaradılmışdır [22, 2].

Revmatizm xəstəliyindən əziyyət çəkən uşaqların cəlb olunduğu Sabunçu rayonundakı 10 saylı sanatoriya tipli internat-məktəbində Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə əsaslı təmir və dəyişikliklər aparılmış, uşaqların təlim və təhsili üçün şərait yaxşılaşdırılmış, sinif otaqlarındakı yazı lövhələri, partalar yeniləri ilə əvəzlənmiş, dəhlizlərdə, sinif otaqlarında uşaqların milli ruhda tərbiyə olunmalarına yönələn müxtəlif guşələr yaradılmış, fotostendlər quraşdırılmışdır. Müəssisədə tədrisin keyfiyyətli qurulması, təlim prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə texniki fənn kabinetləri ilə yanaşı, əmək kabinetləri də yardılmışdır [23,2].

Müəssisədə təhsil və təlimin müasirləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülmüş, tədris prosesi zamanı İKT-dən, interaktiv təlim metodlarından geniş istifadə olunmağa başlanılmış, müasir qiymətləndirmə sistemi yaradılmış, 2009-cu ildən isə tədrisdə milli kurikulumun tətbiq olunması nəzərdə tutulmuşdur [24,4].

İlk fəaliyyətinə 2000-ci ildə başlayan Suraxanı rayonu ərazisindəki 2 nömrəli uşaq evində 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsaslı təmir işləri görülmüş, müəssisənin mənzil-məişət şəraiti, maddi-texniki təchizatı yaxşılaşdırılmışdır.

Müəssisədəki yeməkxana, akt zalı, kitabxanada təmir işləri aparılmış, uşaqlara göstərilən tibbi, psixoloji xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə loqoped, psixoloq, stomatoloq kabinetləri yenilənmiş, uşaqların əyləncəsi və istirahəti üçün idman meydançası yenidən qurulmuşdur. Həmçinin Fond tərəfindən müəssisəyə televizor, kondisionerlər, kompüterlər hədiyyə edilmişdir. Uşaq evində 2011-ci ildə 3 yaşından 16 yaşına qədər valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş 126 nəfər uşaq yaşamışdır [25,4].

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2005-ci ildə Uşaq evinə Raf markalı, 2011-ci ildə isə 30 nəfərlik HUNDAİ markalı avtobus hədiyyə edilmişdir. 2006-cı ildə 200 nəfərlik yeməkxana tikilib uşaqların istifadəsinə verilmişdir. 2015-ci ildə uşaqların əyləncəsi və istirahəti Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Zirə qəsəbəsində 2 hektar ərazidə 3 mərtəbəli, bütün avadanlıqlarla təmin edilmiş düşərgə tikilmişdir.

Heydər Əliyev Fondu layihə çərçivəsində təmir olunmuş 7 nömrəli uşaq internat evini müasir inventar və avadanlıqlarla təmin etmişdir. Abşeron rayonunun Saray qəsəbəsində yerləşən bu internat evində 30 nəfərlik müşavirə zalı, 80 nəfərlik yeməkxana və mətbəx yüksək standartlara cavab verən mebellərlə təchiz olunmuş, uşaqların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri məqsədilə sərgi zalı, musiqi zalı, fizioterapiya otağı yaradılmışdır. Müəssisədə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların xüsusi su prosedurları ilə müalicəsini aparmaq məqsədilə hovuz istifadəyə verilmişdir. Həmçinin, bu dövlət uşaq müəssisəsinin həyətində yaşıllaşdırma işləri aparılmış, estetik zövqü oxşayan müxtəlif dekorativ bitkilər əkilmiş, uşaqların əyləncəsi üçün atraksionlar quraşdırılmışdır [26].

Heydər Əliyev Fondunun "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı" proqramı çərçivəsində əsaslı təmir edilən dövlət uşaq müəssisələrindən biri də beyin iflici və polimielit keçirmiş uşaqlar üçün 16 saylı xüsusi internat məktəbidir. 2010-cu ilin martında başlayan və 2011-ci ilin fevralında başa çatan yenidənqurma işlərindən sonra məktəb zəruri inventarlarla, avadanlıqlarla təmin olunmuş, müəssisənin mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmış, yeni qazanxana, su anbarı istifadəyə verilmiş, uşaqların

fiziki sağlamlıqlarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə idman zalları, üzgüçülük hovuzu, futbol meydançaları yaradılmış, uşaqların mütaliəsi üçün müəssisədəki kitabxana zənginləşdirilmişdir. Həmçinin Fond tərəfindən uşaq müəssisəsinə avtobus hədiyyə edilmişdir [27].

Proqram çərçivəsində Bakının Xəzər rayonunun Türkan qəsəbəsindəki sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları üçün 6 nömrəli respublika xüsusi internat məktəbinin üçmərtəbəli tədris korpusu əsaslı təmir edilmiş, ikimərtəbəli müasir interyerə uyğun tədris və məişət korpusları inşa edilmişdir. 175 nəfər uşağın yaşayıb təhsil aldığı bu müəssisədə pedaqoqlarla yanaşı nitq qüsurları olan uşaqlar üçün loqopedlərin fəaliyyət göstərməsi, musiqili ritmika dərslərinin tədrisi nəzərdə tutulmuş, uşaqların dərsdən əlavə məşğuliyyətləri üçün şahmat otaqları, idman zalları, rəsm otaqları, xalçaçılıq kabinetləri yaradılmışdır.

Müəssisədə şagirdlərin gecələməyi üçün 20 palata, hər biri 60 nəfərlik 2 televizor zalı, 120 nəfərlik akt zalı, 200 nəfərlik yeni yeməkxana istifadəyə verilmişdir. Əsaslı təmir və yenidənqurma işlərindən sonra 2014-cü il 15 sentyabrda istifadəyə verilmiş məktəb kompleksi 3 idman meydançası, 1 idman zalı və 4 korpusdan ibarət olmuşdur [28].

1961-ci ildən fəaliyyət göstərməyə başlayan 11 nömrəli yardımçı internat-məktəbin adı Nazirlər Kabinetinin 28 fevral 2014-cü il tarixli qərarına əsasən dəyişdirilmiş, "11 nömrəli İnteqrasiya təlimli internat məktəbi" adlandırılmışdır. Müəssisədə fiziki və loqopedik qüsurları olan uşaqlarla mütəxəssis defektoloq və loqopedlərin məşğul olması nəzərdə tutulmuşdur [78].

2005-ci ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən, daha sonra Təhsil Nazirliyi tərəfindən əsaslı təmir edilən internat məktəbin açılışında Mehriban xanım Əliyeva iştirak etmişdir. Müəssisədə təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər aparılmış, biologiya, kimya, fizika kimi fənn kabinetləri istifadəyə verilmiş, uşaqlar zəruri tədris vəsaitləri və dərsliklərlə təmin olunmuş, uşaqların dünyagörüşünün artırılması, asudə vaxtlarının səmərəli təşkil olunması məqsədilə keramika, mozaika, duluşçuluq, xalçaçılıq dərnəkləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Uşaqların incəsənət sahəsinə olan maraqları nəzərə alınaraq müəssisədə "Art" studiya yaradılmış, uşaqların bu sahədə bacarıqlarının artırılması məqsədilə müəssisəyə professional rəssamlar dəvət edilmişdir. Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün internat-məktəbdə qrafika və animasiya studiyası da açılmşdır. Ərazisi 3 hektardan böyük olan müəssisənin ərazisində 6 korpus yaradılmışdır [29,2].

Yenidənqurma və təmir işləri zamanı uşaqlarda motorikanın inkişaf etdirilməsi, onların asudə və istirahət vaxtlarını yaxşı keçirmələri məqsədilə tədris korpusuna əlavə olaraq sahəsi 1000 m² mansard artırılmışdır. İnternat

məktəbdə 250 nəfərlik böyük yeməkxanada uşaqlara gündə 3 dəfə isti yemək, bir dəfə isə qəlyanaltının verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisədə muğam sinfi, xor kapellası da fəaliyyət göstərmişdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla işləyən defektoloq, loqoped və pedaqoqların hər birinə müxtəlif treyninq və təlimlər keçirilmiş, yeni fənn kurikulumu ilə işləmək bacarıqlarını artırmaq məqsədilə müəllimlər ixtisasartırma kurslarına cəlb olunmuşdur [30].

Nəticə. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sosial müdafiəsi tarixi Azərbaycanın ən yeni tarixinin aktual məsələlərindən biridir və tarixçilər tərəfindən diqqətlə araşdırmalıdır.

Elmi məqalənin xronoloji çərçivəsi 1993-2015-ci illəri əhatə edir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, 1993-2015-ci illərdə ölkəmizdə dövlət uşaq müəssisələri və burada təlim-tərbiyə alan, müxtəlif kateqoriyadan olan, həmçinin valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sosial təminatı və rifahının yüksəldilməsi məqsədilə çox mühüm işlər həyata keçirilmiş, normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunmuşdur.

Əksəriyyəti Sovet dövründə yaradılmış dövlət uşaq müəssisələrinin inkişaf tarixi Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlayır. 1993-2015-ci illər çərçivəsində valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində aparılan siyasət, qəbul olunan normativ-hüquqi sənədlər, davamlı islahatlar müasir dövrün uğurlu uşaq siyasətinin təməlini qoymuşdur. Həmin dövrdə qəbul olunan qanunlar, reallaşan dövlət proqramları və həyata keçirilən maarifləndirici tədbirlər uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yeni düşüncə tərzinin formalaşmasına və müəyyən stereotiplərin aradan qaldırılmasına təkan vermişdir.

Bu dövrün xüsusiyətlərdən biri də dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı sahəsində həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarının koordinasiya və əməkdaşlıq məsələlərinin aktuallaşmaşı da diqqət çəkir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı və fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan çoxşaxəli təşəbbüslər, bu sahədə dövlət və qeyri-hökümət təşkilatlarının effektiv əməkdaşlığının müsbət təcrübəsi kimi qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda uşaqlar , 2008 , Statistik məcmuə. – Bakı: Səda, - 2008, - s.37.
2. Bütün tipdən olan internat məktəblərdə, əqli və ya fiziki cəhətdən pozuntusu olan uşaqlar üçün internat məktəblərdə, uşaq evlərində, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar üçün internat məktəblərdə tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrin geyim, ayaqqabı və yumıoaq inventarlarla təmin olunması norması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərari / https://frameworks.e-

qanun.az/16/f_16160.html. İstinad tarixi: 12.11.202
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları Məcmuəsi. №5, Maddə 87, səh 5-18. Bakı, 1994
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları Məcmuəsi. №9, Maddə 96, səh 39-48. – Bakı: - 1994
5. Azərbaycanda uşaq hüquqlarına etibarlı təminat mexanizmləri mövcuddur". Azərbaycan qəzeti, №260, 2009, 20 noyabr, S. 6.
6. Uşaqların layiqli vətəndaş kimi formalaşması prioritet istiqamətdir / //http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/iyun/709288.htm. İstinad tarixi: 20.02.2023
7. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 1999-cu il, №8, maddə 477, s. 1712-1717
8. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində görülən işlər, Xalq qəzeti, - №214, - 2018. - 22 dekabr.- S.8.
9. Dövlət uşaq siyasəti uğurla davam edir. / http://ikisahil.az/post/54122-news-54122. İstinad tarixi: 12.12.2022
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları Məcmuəsi. №3, Maddə 55, səh 29-41. Bakı, 1994
11. Uşaq hüquqlarının həyata keɜirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Fərmani / https://e-qanun.az/framework/23534. İstinad tarixi: 11.02.2022
12. Uşaq hüquqları: dünəndən bu günə, Hicran Hüseynova / https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e41464_az.html. İstinad tarixi: 10.12.2023
13. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış, M.Mərdanov / http://anl.az/down/meqale/525/525_iyun2009/84049.htm. İstinad tarixi: 26.11.2023
14. Azərbaycanda Uşaqlar. Statistik məcmuə, 2022. Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşri, 2022, s. 22.
15. Təhsil, elm və mədəniyyət üzrə göstəricilər / htpps://www.stat.gov.az/source/education/. İstinad tarixi: 23.4.2023
16. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Uşaq Hüquqları Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının dördüncü dövri Hesabatı. / http://www.scfwca.gov.az/store/media/hesabat.pdf. İstinad tarixi: 14.10.2023
17. Heydər Əliyev Fondu. 2004-2014, Bakı 2015. s 12-21.
18. "İnternat evləri yenidən qurulur", "Ekspress " qəzeti, №219, 1 dekabr 2015-ci il, səh. 10
19. Heydər Əliyev Fondu. Bakı 2005. s. 52-56
20. İnternat məktəblərinə məxsus sahələrin qanunsuz özəlləşdirilməsi yolverilməzdir. / "Azərbaycan" qəzeti, №24, 2 fevral 2005-ci il, s. 2.
21. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva Bakının Nərimanov rayonundakı Psixo-Nevroloji Uşaq Evində olmuşdur. / Respublika qəzeti, № 124, 2 iyun 2005-ci il, s. 2.
22. "Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva Bakıdakı xüsusi internat məktəblərdə olmuşdur. / "Azərbaycan" qəzeti, №24, 2 fevral 2005-ci il, s. 2.
23. Sanatoriya tipli internat-məktəb. / Respublika qəzeti, №221, 2009-cu il, 6 oktyabr, s 4
24. Sanatoriya tipli təhsil müəssisəsi: 10 nömrəli internat məktəb əlli yaşını qeyd edir. / Respublika qəzeti, № 250, 20 noyabr, 2011-ci il, s. 4.
25. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva Suraxanı rayonunun Yeni Günəşli yaşayış massivində yenidən qurulmuş 2 nömrəli uşaq evi ilə tanış olmuş və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzininin açılışında iştirak etmişdir. / Xalq qəzeti. 2011, 6 aprel. № 71. s 4.

26. “Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva Abşeron rayonunun Saray qəsəbəsində əsaslı təmir və yenidənqurma işlərindən sonra istifadəyə verilən 7 nömrəli uşaq internat evi ilə tanışolmuşdur”? / “Azərbaycan” qəzeti, 25 dekabr 2010-cu il , s.5.
27. Şüvəlan qəsəbəsində beyin iflici və polimielit keçirmiş uşaqlar üçün 16 saylı xüsusi internat məktəbi / https://heydar-aliyevfoundation.org/az/content/view/72/2162/ . İstinad tarixi: 11.11.2022 .
28. “Bakının Xəzər rayonunun Türkan qəsəbəsindəki 6 nömrəli respublika xüsusi internat məktəbi yenidənqurmadan sonra istifadəyə verilib” / “Azərbaycan” qəzeti, 16 sentyabr 2014-cü il,№201, s. 2.
29. 11 nömrəli İnteqrasiya təlimli internat məktəbi. http://sabunchu-ih.gov.az/az/page/199.html. İstinad tarixi: 12.10.2023 .
30. 11 nömrəli İnteqrasiya təlimli internat məktəbi. / “Azərbaycan Müəllimi” qəzeti, №43, 21 noyabr 2015-ci il, s. 11.

СОЗДАНИЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ И РАЗВИТИЕ ДЕТСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1995-2015-ЫЕ ГГ.)

Раида Э.АМИРБЕКОВА

РЕЗЮМЕ

В данной научной работе анализируется история формирования и развития социальной политики в сфере защиты прав детей, лишенных родительской опеки, создания прочной законодательной базы в этой сфере и, самое главное, деятельность, проводимая в направлении развития государственных детских учреждений в годы независимости.

В статье исследуется деятельность Фонда Гейдара Алиева в истории развития государственных детских учреждений, а также в рамках хронологической последовательности анализируются важные проекты и программы, реализованные Фондом в этой области в исследуемый период.

В статье также сравнивается и анализируется статистическая динамика численности государственных детских учреждений и и количества детей, обучающихся в этих учреждениях за соответствующий период.

Ключевые слова: социальная защита детей, дома младенцев, детские дома, интернатные учреждения, детская политика, нормативно-правовые акты, международные конвенции, государственные программы, детские учреждения, неправительственный сектор

CREATION OF NORMATIVE LEGAL BASIS AND DEVELOPMENT OF CHILD INSTITUTIONS IN THE FIELD OF SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN AZERBAIJAN REPUBLIC (1991-2015 YY).

Raida E.AMIRBAYOVA

SUMMARY

The article analyzes the formation and development of social policy in the field of protection of the rights of children deprived of parental care during the years of independence, the creation of a strong legislative base in this field and, most importantly, the activities carried out in the direction of the development of state children's institutions.

The activities of the Heydar Aliyev Foundation in the history of the development of state children's institutions were investigated, and the important projects and programs implemented in this field by the Foundation during the investigated period were analyzed within the framework of the chronology.

The article also compares and analyzes the statistical dynamics of state child institutions and the number of children educated in those institutions during the corresponding period.

Keywords: social protection of children, babies' homes, orphanages, boarding schools, child policy, normative legal acts, international conventions, state programs, childcare institutions, non-governmental sector

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 Humanitar elmlər seriyası 2023

JURNALİSTİKA

UOT 004.351

DRON JURNALİSTİKASI VASİTƏSİLƏ İNFORMASİYANIN TOPLANMASI, ANALİZİ VƏ SAXLANMASI MƏSƏLƏSİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Sünbül M.ZALOVA*

Məqalədə sənayə inqilabları və jurnalistikanın inkişafı haqqında məlumat verilmişdir. Texnologiyanın inkişafı, 4-cü sənaye inqilabının jurnalistikaya gətirdiyi yeniliklər, rəqəmsal jurnalistika araşdırılmışdır. Ənənəvi mediadan fərqli olaraq rəqəmsal jurnalistika semyotik və semantik baryerləri qəbul edir. İnformasiya texnologiyalarının jurnalistikada tətbiqi ilə bu fəaliyyətin kütləviləşməsi sosial medianı, süni intellektin tətbiqi isə süni intellektə əsaslanan jurnalistikanı formalaşdırıb. Süni intellektə əsaslanan jurnalistika deyildikdə isə "Robot jurnalistika", "Data mining" jurnalistika, "Dron jurnalistika" və s. nəzərdə tutulur. Yeni texnologiyanın tətbiqi ənənəvi medianın effektivliyinə dair suallar yaradıb. Artıq rəqəmsal jurnalistikanın proqram təminatının yaradılmasında, məlumatların avtomatik olaraq hazırlanmasında hansı texnologiyalardan istifadə olunduğunu müzakirə və təhlil edən araşdırma mərkəzləri yaranıb.

Dünya mediasında 2010-cu ildən etibarən dronlardan istifadə olunmağa başlanılıb. Dronların istifadəsi jurnalistikada yeni prespektivlər yaradıb. Dünyada Peşəkar Dron Jurnalistləri Cəmiyyəti (Professional Society of Drone Journalists PSDJ) fəaliyyət göstərir və bura üzv jurnalistlərin sayı günü-gündən artır. 2011-ci ildə qurulan cəmiyyət dron jurnalistikası sahəsində etik, təhsil və texnoloji istiqamətləri formalaşdıran ilk beynəlxalq qurumdur. Cəmiyyət ənənəvi jurnalistikanın etik qaydaları, məxfilik, qanunun ictimai fəzada toxunulmazlığı, toxunulmazlıq və xəbər dəyərinin əhəmiyyətini vurğulayan etik kod və s. problemlərin həlli ilə əlaqədar qurulmuşdur.

Məqalədə həmçinin sənayə inqilabları, 5G, Dron jurnalistikası, əşyaların interneti və s. haqqında məlumat verilmişdir. Dünya təcrübəsi araşdırılmış, problem və prespektivlər tədqiq edilmişdir. Nəticə olaraq texnologiyanın jurnalistikaya inteqrasiyası (xəbərlərin avtomatik hazırlanması,yayılması) jurnalistlərin işini asanlaşdıra bilər. Bununla yanaşı jurnalistikada süni intellektdən istifadə həm həyəcanverici, həm də çətin işdir. Süni intellekt xəbər toplama və reportajı təkmilləşdirmə potensialına malik olsa da, o, həmçinin həll edilməli olan etik problemləri də gündəmə gətirir. Tədqiqatda emprik metodan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: dron, rəqəmsal media, ağıllı media, süni intellekt, 5G, əşyaların interneti

* ***AMEA, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Baş mütəxəssis; Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq jurnalistika və İnformasiya siyasəti kafedrası; sunbulzalova@gmail.com; ORCİD İD: 0000-0002-5598-7266***

Giriş. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı və bir çox sahələrdə (sənaye, tibb, hərbi və s.) olduğu kimi jurnalistikaya tətbiqi, 4-cü sənaye inqilabının təsiri altında kiber-fiziki sistemlərin genişlənməsi süni intellekt-alqoritmik jurnalistikanı və ya başqa sözlə desək, süni intellektə söykənən jurnalistikanı formalaşdırdı.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları medianın və jurnalistikanın yenidən qurulmasında böyük rol oynayır. Xəbərləri və ya hadisələri təqdim etmək üçün media sənayesi tərəfindən çoxsaylı texnologiyalardan istifadə olunur. Texnologiya və media bir-birinə qarışıb və müasir cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Təəccüblü deyil ki, texnologiya məlumatın necə və harada paylaşıldığına təsir edir. Texnologiyanın jurnalistikaya inteqrasiyası yeni media istiqamətlərini, terminlərini formalaşdırıb. Bunlardan biri də mediada məzmununu vaxtında və səmərəli şəkildə yaratmaq və çatdırmaq qabiliyyətinə aid olan "Hava jurnalistikası" (dron jurnalistika) terminidir. Hava jurnalistikası neyron şəbəkəni öyrətməklə dronu süni intellektə inteqrasiya etmək məqsədi daşıyır.

Dron jurnalistikada simulyasiya işini həyata keçirmək üçün həm MATLAB, həm də 3D Remcom Wireless Insite alətlərindən istifadə edilmişdir. Simulyasiya edilmiş nəticələr göstərir ki, təklif olunan NN-RBFN (süni neyron şəbəkə) 99%-ə çatan yüksək dəqiqlik dərəcəsi ilə 3D ssenaridə dəqiq kanal yayılma modelini əldə edə bilib.

Dron jurnalistika və 4-cü sənayə inqilabı. Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı cihazları və kompüterləri insan beyni kimi düşünməyə vadar edir. 4.0-cü sənaye inqilabı cəmiyyətlərin texnoloji faydalarını maksimum dərəcədə artırmağa və bütün dünyada texnologiyalarla bağlı riskləri minimuma endirməyə kömək edə bilər [6,1015-1040].

Media istiqamətində aparılan bir çox tədqiqatlarda jurnalistikanın süni intellekt və dronlar kimi 4.0 texnologiyaları ilə uyğunluğunun təkcə institusional səviyyədə deyil, həm də media mütəxəssislərinin bu cür vasitələrə hazırlanması və öyrədilməsinin vacibliyinə toxunmuşlar.

Jurnalistlər dronlardan ağıllı texnologiyaların köməyi ilə peyklərə arxalanaraq, dronları yüksək keyfiyyətli kamera ilə təchiz edərək okeanların üstündə və hətta insanların sıx olduğu yerlərdə, təhlükəli ərazilərdə hadisələri işıqlandırmaq üçün istfadə edə bilərlər [8, 111-113].

Araşdırmalar göstərir ki, süni intellektə əsaslanan dron jurnalistika üçün "Fəaliyyət Tədqiqat Metodologiyası" təklif olunmuşdur. Bu metodologiya 4 mərhələdən ibarətdir: bilik, parktiki fəaliyyət, düzəlişlərlə fəaliyyət, nəticə [11, 1-24].

Süni intellektli dron xəbərləri və ya bəzi hadisələrdən (məsələn, idman hadisələri) multimedia kontekstlərini toplaya bilər. Daha sonra dron əlavə analiz üçün radiotezlik (RF) keçidindən istifadə edərək əldə edilmiş

multimedia xəbərlərini idarəetmə stansiyasına və ya media müxbirlərinə təqdim edir [10,284].

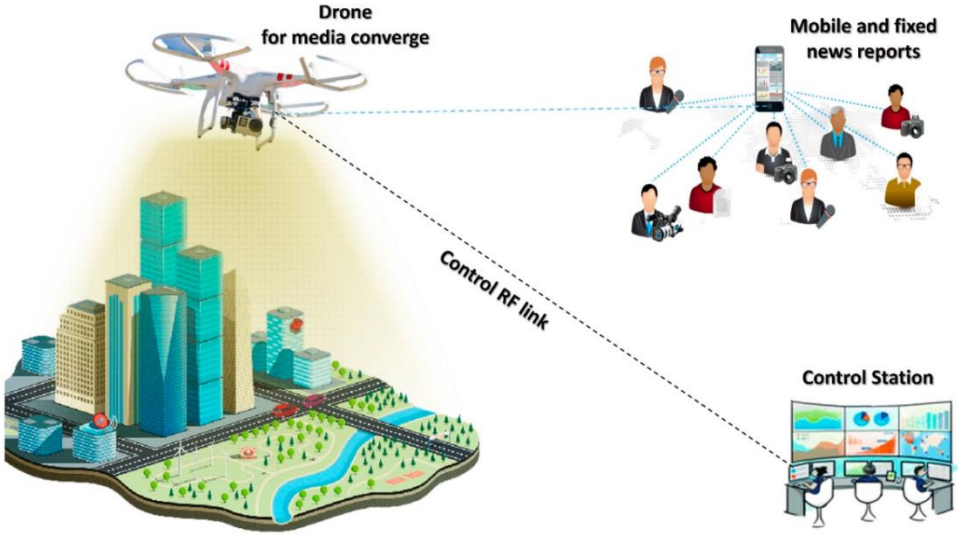

Dünya mediasında 2011-ci ildən etibarən dronlardan istifadə olunur. Dron texnologiyası əlçatmaz olan məkanlara girişi demokratikləşdirərək, jurnalistlər üçün yeni məlumat toplama imkanlarını açır. Müxtəlif formalı və ölçülü pilotsuz uçuş aparatları valehedici hava videosu və fotoşəkilləri ilə yanaşı 360° video məzmunu və üçölçülü rekonstruksiyalar yaradır. Son illərdə dünyada baş verən hərbi münaqişələrdə dronlardan istifadə geniş vüsət almışdır. Çox kiçik ölçüdə mikro, nano-dronlara qoyulan investisiyalar artmaqdadır və bu tip dronlar yeni növ hərbi hücumlar üçün geniş imkanlar yaradır.

Son illərdə dronlar mürəkkəb naviqasiya cihazları, işıq aşkarlama və məsafəni təyinetmə (LiDAR) kameraları ilə təchiz olunub. O, müşahidə və xəritəçəkmə [1,3-12], təhlükəsizlik və axtarış [2,1-13], tikinti ekspertizası [3,107-121] kimi geniş spektrli tətbiqləri dəstəkləyir. Bundan əlavə, görmə əsaslı müxtəlif dron komponentləri bir insan və ya nəqliyyat vasitəsi kimi tək bir obyekti aşkar etmək üçün birlikdə işləyir [4,1065-2070]. Dronlar daşqınlar, zəlzələlər və qeyri-təbii fəlakətlər kimi hadisələrin gedişatını izləməyə kömək edir. Belə hadisələrin real vaxt rejimində monitorinqi mülki orqana müvafiq qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Dron nəzarəti təbii fəlakətlərin gedişatını izləmək üçün son nöqtəyə çatmaq məqsədilə etibarlı mənbədir. Dron nəzarət sisteminin funksionallığı ağıllı şəhərlərdə dinamik monitorinqi gücləndirir. Ağıllı şəhərlərin infrastrukturların müşahidə məqsədilə kameralarla təchiz olunub və 3D görünüşlü müşahidəni təmin etmək üçün LiDAR və RADAR kimi sensorlarla konfiqurasiya edilib. LiDAR ilə

aktivləşdirilmiş dronlar obyektin 360 °C görünüşünü təklif edir ki, bu da obyekti real vaxt rejimində izləməyə kömək edir. Dronlar cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin müəyyən olunmasında, sosial münasibətlərin və insan davranışının analizində də geniş istifadə olunur. Dronlardakı sensorlarda toplanan məlumatları analiz etməklə cəmiyyətin ayrı-ayrı illərdə qarşılaşdığı problemləri və onların yaranma səbəblərini müəyyən etmək olar.

Dronlar müxtəlif ölçülü video məlumat götürür, bu görüntüləri izləyib hadisə haqqında qısa məlumat almaq üçün dron video konspekti yaradır. Əksər tədqiqatlarda video konspekt [5,1-5] və xülasə terminləri bir-birini əvəz edir. Video konspekti sıxlaşdırılmış video yaratmaq üçün bütün ön plandakı obyektlərin zaman və domen məkanında dəyişdirilməsi ilə məşğul olur. Geniş qəbul edilən tədqiqat daha qısa mənalı video hazırlamaq üçün video konspektidir. Ənənəvi video konspekt, baxış bucağı məhdud olduğu tək görünüşlü kamera ssenariləri üçün təklif olunur. Bu konspekt gəzinti, maşın sürmə və qaçış kimi hadisələr üçün yaradılmışdır. Beləliklə, adi video konspekt çərçivələri dronların məlumatlarına tətbiq edilmir, çünki baxış bucağı məhduddur. Buna görə də, bu araşdırmada təhlil məqsədilə kiçik bir video yaratdıqda məlumatlardan yararsız kadrları redaktə etmək üçün aşkar edib çıxarmaqla səmərəli resurslardan istifadə edən bir dron video konspekti (DVS) hazırlanıb.

Video konspekt üçün 2D kamera məlumatları ilə 3D lidar nöqtə bulud məlumatları birləşdirilir və birləşdirilmiş məlumat detektoru ilə yararsız materialların aşkarlamasını həyata keçirilir. Beləliklə, konspekt yaratmaq üçün lazım olan müvafiq məlumatlar əldə olunur.

Dron texnologiyası və 5G. Sənaye dronlarının tətbiqi ssenariləri Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı tərəfindən müəyyən edilmiş 5G-nin üç əsas tətbiqi ssenarisinə, yəni təkmilləşdirilmiş mobil ötürmə qabiliyyətinə, ultra etibarlı və sürətli rabitə, irimiqyaslı maşın tipli rabitə ilə yüksək dərəcədə uyğundur. 5G texnologiyası ilə təmsil olunan yeni nəsil mobil rabitə texnologiyası hazırda sənaye dron məlumat bağlantısı üçün optimal həlldir.

Pilotsuz təyyarələrin 5G texnologiyası ilə işə salınması təhlükəsizlik monitorinqi, xəritəçəkmə və coğrafi məlumat, təftiş, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və bitkilərin mühafizəsi sahələrində sənaye dronlarının tətbiqini sürətləndirəcəyi gözlənilir [7,1-16].

5G texniki nəzarəti təkmilləşdirmək üçün yüksək etibarlı, aşağı gecikmə, geniş əhatəli məlumat bağlantısı sistemləri təmin edəcək. Dronların uçuş dinamikasının real vaxt rejimində monitorinqini, real adın autentifikasiyasını və dronlar üçün real vaxt şəbəkəsini həyata keçirmək üçün bulud sisteminə daxil olacaq. Dronların yaddaşı məhdud olduğundan informasiya bulud hesablama yaddaşlarında (cloud computing) saxlanılır.

Dron və əşyaların interneti. Çeviklik və görmə xətti dronların Əşyaların İnterneti (IoT) çərçivəsində vacib rol oynamasına səbəb olan xüsusiyyətlərdir. Dronlar dinamik şəkildə IoT cihazlarına doğru hərəkət edə və məlumat toplaya, real vaxt əlaqəsi qura, məlumatları emal edə və məlumatları toplama qovşaqlarına və ya digər cihazlara ötürə bilər [11,1-24]. Təklif olunan texnika IoT və sensor şəbəkə həllərini təklif etmək üçün səmərəli enerji modelini təmin edir. Bundan əlavə, yüksək xidmət keyfiyyətini dəstəkləyən və məqbul miqdarda enerji istehlak edən ağıllı cihazların dronlarla etibarlı əlaqəsini təmin etmək üçün çoxsaylı 4G şəbəkələri arasında idarəetmə texnikası təklif edilib.

Dronların ağıllı şəhərlərdə istifadəsi məxfilik, təhlükəsizlik və etik istifadə kimi bir sıra problemləri də aktual edib. Bundan əlavə, kibertəhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik və ağıllı şəhərlər üçün dronların məxfiliyi məsələləri də müzakirə olunur [9,402-416].

Nəticə. Dronlar və süni intellekt 4-cü sənaye inqilabının vacib sütunları hesab olunur. Süni intellekt təbii dil emalı (NLP) texnologiyasının köməyi ilə müəyyən bir xəbər mövzusunda məlumatların toplanması, təhlil edilməsində, həmçinin jurnalistlərə dəyərli fikir və məlumatların hazırlanmasında kömək edə bilər. Süni intellekt texnologiyalarının köməyi ilə dronlar faktların yoxlanılması, jurnalistlərin dəqiq məlumat əldə etmələrinin təmin olunması, səhvlərin minimuma endirilməsi və fərdi xəbər yeniləmələrinin təqdim edilməsi, məlumatların onların xüsusi maraq və seçimlərinə uyğunlaşdırılması üçün proqramlaşdırıla bilər. Dron jurnalistikasının üstünlükləri ilə yanaşı, dəqiqlik və etibarlılıq, etik mülahizələr kimi nəzərə alınmalı olan problemləri, məhdudiyyətləri də vardır. Bununla yanaşı süni intellektli proqramlar təbii dili səhv anlama riskini daşıyır: dialektlər, duyğular, yanlış və ya istehza ilə olan yazılar başa düşülməyi çətinləşdirir. Dərin öyrənmə metodları süni intellektli proqramları istifadə etdikcə daha ağıllı edir. Süni intellekt NLP texnologiyalarının köməyi ilə dili tanıya və həmçinin kontekstdəki ifadələri başa düşə bilir, istifadəçinin əhval-ruhiyyəsini müəyyənləşdirir.

Mediada dronlardan istifadə üçün simsiz əlaqə büdcəsinə ehtiyac var. Bir çox tədqiqatçılar keçid büdcəsini optimallaşdırmaq üçün müxtəlif həllər təqdim etməyə çalışırlar ki, bu da öz növbəsində simsiz əlaqəni və ötürmə qabiliyyətini artırır. Dron texnologiyası kosmik təbəqədən tutmuş yerüstü sabit və ya mobil istifadəçilərə qədər təqdim edilə bilən bir çox simsiz xidmətlərlə həyata keçirilə bilər. Məsələn, 5G, WiMAX və WiFi və s. kimi.

Dron jurnalistika hansı problemləri həll edə bilər?

Süni intellektə əsaslanan dronlar jurnalistlər üçün xüsusən əlçatması çətin olan bölgələrdə və ya qısamüddətli, irimiqyaslı tədbirlərdə yüksək həssas işıqlandırmada daha təhlükəsiz, qənaətcil vasitədir. Dünya mediasında

artıq bir neçə ildir ki dronlardan istifadə olunur. CNN reportaj üçün dron yerləşdirən ilk xəbər təşkilatlarından biridir, BBC News isə ilk dəfə 2013-cü ildə drondan istifadə edib. Məsələn, CNN-in pilotsuz təyyarələrindən biri Nepalda zəlzələdən zərər çəkmiş kəndlilərin axtarışına kömək edib. 2021-ci ildə Haitidə 7,2 bal gücündə zəlzələdən sonra qalan dağıntıları göstərmək üçün dron videosundan istifadə edilib [12]. Süni intellekt texnologiyalarının jurnalistikada gələcəyi ümidvericidir. Təbii dilin işlənməsi və maşın öyrənməsindəki irəliləyişlər dronlara mürəkkəb məlumatları daha yaxşı başa düşməyə və şərh etməyə imkan verəcək. Bir çox xəbər agentlikləri auditoriya əlaqəsini artırmaq, jurnalistlərin iş yükünü azaltmaq, vaxta qənaət etmək üçün öz süni intellekt proqramlarından istifadə edirlər. Sİ-li qurğular "Facebook", "Twitter" və "Whatsapp" kimi müxtəlif sosial media platformalarında izləyiciləri cəlb etmək, son xəbərləri yaymaq və s. üçün istifadə olunur. Jurnalistikada süni intellekt proqramlarında istifadə jurnalist dəyərlərinə sadiq qalaraq etik və şəffaflıqla aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Parrott E., Panter H., Morrissey J., Bezombes F.. A low cost approach to disturbed soil detection using low altitude digital imagery from an unmanned aerial vehicle // Drones , - 2019, No 3. – pp.3-12
2. Doherty P., Rudol P.A.. UAV search and rescue scenario with human body detection and geolocalization / In Proceedings of the Australasian Joint Conference on Artificial Intelligence, - Australia, Gold Coast,- 2007 .- pp. 1–13.
3. Springer Tracts in Advanced Robotics / Field and Service Robotics - 2015; pp. 107–121
4. Gleason J., Nefian A.V., Bouyssounousse X., Fong T., Bebis G.. Vehicle detection from aerial imagery / In Proceedings of the 2011 IEEE International Conference on Robotics and Automation, - Shanghai, China, pp. 2065–2070.
5. Tang T., Deng Z., Zhou S., Lei L., Zou H.. Fast vehicle detection in UAV images / In Proceedings of the 2017 International Workshop on Remote Sensing with Intelligent Processing (RSIP),- 2017; pp. 1–5.
6. Lahmeri M.A., Kishk M.A., Alouini M.S.. Artificial Intelligence for UAV-Enabled Wireless Networks: A Survey // IEEE Open J. Commun. Soc. ,- 2021, No 2.-pp. 1015–1040.
7. Alsamhi S.H., Afghah F., Sahal R., Hawbani A., Al-qaness, M.A., Lee, B., Guizani M. // Green internet of things using UAVs in B5G networks: A review of applications and strategies. //Ad Hoc Network,- 2021, vol.117, pp.1-16
8. Almalki F.A. Comparative and QoS Performance Analysis of Terrestrial-aerial Platforms-satellites Systems for Temporary Events // International Journal of Computer Networks and Communications, - 2019, vol 11, pp.111–133
9. Alsamhi, S.H., Almalki, F., Ma, O., Ansari, M.S., Lee, B.. Predictive Estimation of Optimal Signal Strength from Drones over IoT Frameworks in Smart Cities// IEEE Transactions on Mobile Computing,- 2021,vol 22,pp 402-416
10. Redefining Journalism in an Age of Technological Advancements, Changing Demographics, and Social Issues (Advances in Media, Entertainment, and the Arts) / 2022; 284 p.

11. Faris A. Almalki, Maha Aljohani,Merfat Algethami, Ben Othman Soufiene Incorporating Drone and AI to Empower Smart Journalism via Optimizing a Propagation Model // Sustainability,- 2022, vol 14, pp 1-24
12. An interview with Matt Waite about the future of Drone Journalism, https://medium.com/google-news-lab/drone-journalism-an-interview-with-matt-waite-about-the-future-of-drones-in-journalism-7b1811c661aa

СБОР ИНФОРМАЦИИ С ПОМОЩЬЮ ДРОНОВОЙ-ЖУРНАЛИСТИКИ, ВОПРОС АНАЛИЗА И ОБСЛУЖИВАНИЯ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Сунбул М. ЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о промышленных революциях и развитии журналистики. Исследованы развитие технологий, инновации, привнесенные в журналистику 4-й промышленной революцией, а также цифровая журналистика. В отличие от традиционных СМИ, цифровая журналистика допускает семиотические и семантические барьеры. Массификация этой деятельности с применением информационных технологий в журналистике сформировала социальные сети, а применение искусственного интеллекта сформировало журналистику, основанную на искусственном интеллекте. Журналистика, основанная на искусственном интеллекте, означает «журналистика роботов», журналистика «интеллектуального анализа данных», «журналистика дронов».

Внедрение новых технологий подняло вопросы об эффективности традиционных СМИ. Уже появились исследовательские центры, которые обсуждают и анализируют, какие технологии используются при создании программного обеспечения для цифровой журналистики и автоматической подготовке данных.

Дроны используются в мировых СМИ с 2010 года. Использование дронов открыло новые перспективы в журналистике. Профессиональное общество дрон-журналистов PSDJ действует по всему миру, и число журналистов-членов увеличивается с каждым днем. Основанное в 2011 году общество является первой международной группой, формирующей этические, образовательные и технологические направления в сфере дроновой журналистики. Общество создано в связи с решением этических правил традиционной журналистики, конфиденциальности, незыблемости закона в публичном пространстве – этический кодекс, подчеркивающий важность иммунитета, ценность новостей и другие вопросы. В статье также освещались промышленные революции, 5G, дроновая журналистика и Интернет. Был рассмотрен мировой опыт, изучены проблемы и перспективы. В результате интеграция технологий в журналистику (автоматическая подготовка и распространение новостей) может облегчить работу журналистов. Однако использование искусственного интеллекта в журналистике одновременно увлекательно и сложно. Хотя ИИ потенциально может улучшить сбор новостей и репортаж, он также поднимает этические проблемы, которые необходимо решить. В исследовании использовался эмпирический метод.

Ключевые слова: дрон, цифровые СМИ, интелектуальная медиа, искусственный интеллект, 5G, Интернет вещей

GATHERING INFORMATION THROUGH DRONE JOURNALISM, THE ISSUE OF ANALYSIS AND MAINTENANCE: WORLD EXPERIENCE

Sunbul M. ZALOVA

SUMMARY

The article provides information about industrial revolutions and the development of journalism. The development of technology, the innovations brought to journalism by the 4th industrial revolution, and digital journalism were investigated. Unlike traditional media, digital journalism accepts semiotic and semantic barriers. The massification of this activity with the application of information technologies in journalism has formed social media, and the application of artificial intelligence has formed journalism based on artificial intelligence. When we say journalism based on artificial intelligence, we mean "robot journalism", "data mining" journalism, "drone journalism", etc. The introduction of new technology has raised questions about the effectiveness of traditional media. Research centers have already emerged that discuss and analyze what technologies are used in the creation of digital journalism software and the automatic preparation of data.

Drones have been used in the world media since 2010. The use of drones has created new perspectives in journalism. The Professional Society of Drone Journalists PSDJ operates around the world, and the number of member journalists is increasing day by day. Founded in 2011, the society is the first international group to form ethical, educational and technological directions in the field of drone journalism. it was established in connection with the solution of problems.

Industrial revolutions, 5G, drone journalism and the Internet of Things are discussed in the research. The article also analyses the world experience, problems and expectations in this field. As a result, the integration of technology into journalism (automatic preparation and distribution of news) can facilitate the work of journalists. However, using artificial intelligence in journalism is both exciting and challenging. While AI has the potential to improve news gathering and reporting, it also raises ethical issues that must be addressed. Empiric method is used in the research.

Keywords: drone, digital media, smart media, artificial intelligence, 5G, Internet of things

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№3 Humanitar elmlər seriyası 2023

KİTABXANAŞÜNASLIQ

UOT 028 (091)

GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN HƏYATINDA KİTAB VƏ MÜTALİƏ

Adilə T. ABDULLAYEVA*

Məqalədə mütaliəli, uzaqgörən dövlət xadimlərinin bir qismindən danışılmış, onların ictimai-siyasi, sosial-mədəni şüurunun, təfəkkürünün formalaşmasında, idarəçiliyə yanaşmasında, xalqa, hadisələrə münasibətində, gələcəyə baxışında kitabın və mütaliənin rolu hərtərəfli araşdırılmışdır. Əsasən Azərbaycan, Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya liderlərinin kitab sevgisi, kitab oxuma və kitab toplama vərdişləri, kitab və mütaliə haqqında nümunəvi baxışları, mütaliə və insan, mütaliə və liderlik məsələləri tədqiq edilmiş, dövlət xadimlərinin mütaliə etdikləri və ən çox sevdikləri kitablar, bu kitabların mühafizə edildiyi şəxsi kitabxanaları, liderlərin kitab çapının genişləndirilməsi və kitabxanaların inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi işlərdən bəhs edilmişdir. Məqalədə görkəmli xadimlərin həyatında kitab və mütaliənin rolu tədqiq edilməklə biliyin, savadlı, uzaqgörən dövlət idarəçiliyinin tarixə, xalqların taleyinə, bəşəriyyətin gələcəyinə təsir imkanları müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: dövlət xadimləri, kitab, mütaliə, şəxsi kitabxanalar

Giriş. Hələ XI əsrdə Yusif Xas Hacib Balasaqunlu türk dövlətçilik fikrinin geniş əks olunduğu "Qutadğu bilig" əsərində yazırdı: "Bəylər biliklə xalqa baş oldular. Ağılla elin işini yoluna qoydular" [1, 39]. Bu sadə, amma ümumbəşəri fikirlərin qələmdən çıxmasından min il əvvəl də, sonra da bir ehkam dəyişməz olaraq qalır: xalqa baş ola bilmək üçün gərək, başda duranın biliyi, ağlı olsun. Əlbəttə, tarix biliksiz, mütaliəsiz, ancaq qılıncın, toptüfəngin, bir sözlə, zorun hesabına hakimiyyətdə qalanlara da şahidlik edib: I Fyodor, VII Kristian, II Lüdviq, I Ferdinand, Stalin, Hitler və s. bu qəbildən olan dövlət başçıları idilər. Onların hakimiyyəti illərində cəmiyyətin hansı mənəvi, fiziki sarsıntılara məruz qoyulduğu heç kəsə sirr deyil. Əbəs yerə deməyiblər ki, savadsızın ən pisi, ən qorxulusu - əlində hakimiyyət olanıdır!

* ***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Kitabxana-İnformasiya Mərkəzinin direktoru, t.f.d.; adila.abdullayeva@unec.edu.az; ORCİD İD: 0000-0003-4168-1191***

İstisnalar həmişə olub, var və olacaq. Bu mənada atipik hallara deyil, nümunəvi olanlara istinad edəcək, yalnız mütaliəli, uzaqgörən dövlət xadimlərinin bir qismindən danışacaq, onların ictimai-siyasi, sosial-mədəni şüurunun, təfəkküründün formalaşmasında, idarəçiliyə yanaşmasında, xalqa, hadisələrə münasibətində, gələcəyə baxışında kitabın və mütaliənin rolunu araşdıracağıq.

Mütaliə və insan. Bəşəriyyətin ən böyük ixtiralarından olan yazının yaranması ilə ənənəvi oxu prosesinin əsası qoyulub, kitab çapı ilə isə oxu prosesi daha da təkmilləşərək, günümüzə qədər bir sıra dəyişikliklərə məruz qalıb.

Lakin biliyin mənbəyi də (təbiət və təbiət hadisələri, kitab, e-kitab, səsli kitab), onu əldə etmək üsulu da (müşahidə, ənənəvi və onlayn şəkildə oxuma, dinləmə) necə dəyişirsə-dəyişsin, insan tarix boyu klassik mənada mütaliəyə (yəni bir şeyi dərindən öyrənib nəticə çıxartmağa) məhkumdur. Belə olmasaydı, insan yalnız biliklə, savadla əbədiyyətə, qalibiyyətə qovuşacağına əmin olmazdı.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi az qala dünyanın yarısını fəth etmiş İskəndərin obrazını yaradarkən, ona alim və peyğəmbər ipostası da vermişdi. Çünki Nizaminin poemasında hədsiz dərəcədə güclü, misilsiz rəşadət və döyüş bacarığına malik İskəndər, oxumağı, biliyi, savadı qələbənin əsas rəhni kimi görürdü.

Görkəmli alimlər, filosoflar, ədiblər, ictimai-siyasi xadimlər, dövlət başçıları həm öz dövrlərində, həm də həyatla vidalaşdıqdan sonra diqqət mərkəzində olub və onların mütaliə vərdişləri daim maraq doğurub, tədqiq edilib. Mütaliə bu dahi şəxsiyyətlərin dünyagörüşündə, intellektual inkişafında, elmi, ictimai, siyasi fəaliyyətində əhəmiyyətli yerə malik olub.

Mütaliə və liderlik. Kitab oxumağı sevən liderlər sırasında dünya miqyaslı nəhəng siyasətçi, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində müstəsna xidmətləri olmuş Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ön cərgədə çəkilməlidir. Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi qüdrətli şəxsiyyətlərdən biri kimi, ümummilli lider Heydər Əliyev (1993-2003) ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərdə kitab nəşrinin və kitabxanaların inkişafına, kitab fondlarının yerli və xarici nəşrlərlə zənginləşdirilməsinə böyük töhfələr verib.

Azərbaycan mədəniyyətinin və zəngin tarixi irsimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin gələcək nəsillərə və dünya ictimaiyyətinə tanıdılmasına böyük diqqət və qayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev kitaba böyük sevgi bəsləyib, hər zaman gənclərə ləyaqətli, intellektual və bilikli vətəndaş kimi ölkənin rifahına xidmət edə bilmək üçün daim öz üzərində çalışmağı, yeni məlumatlar əldə etməyi, kitab oxumağı tövsiyə edib.

1995-1997-ci illərdə 4 dəfə Milli Kitabxanada olmuş dahi lider Heydər Əliyevin kitabxananın fonduna bağışladığı kitablar Milli kitabxananın fondunda qorunan qiymətli kolleksiya kimi sərgi zalında sərgilənir və

eyni zamanda, il ərzində müxtəlif idarə və təşkilatlarda səyyar kitab kolleksiyası kimi nümayiş etdirilir. Həmin kitabların məzmununa nəzər saldıqda burada Azərbaycanın tarixinə, coğrafiyasına, mədəniyyətinə dair, Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslığı, milli adət və ənənələri, kənd təsərrüfatı, İslam dini və müxtəlif dinlərə, dünya ölkələrinin tarixinə və ictimai həyatına, Qarabağın tarixinə dair Azərbaycan, rus və dünya klassiklərinin, müasir yazıçıların əsərlərinə, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə və digər nəşrlərə rast gəlmək olur [3].

Ulu Öndərin çıxış, nitq və müsahibələrində səsləndirdiyi fikirlər, natiqlik məharəti, müxtəlif situasiyalarda verdiyi doğru qərarlar, siyasi uzaqgörənlik, erudisiya, intellekt və liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında onun oxuduğu kitablar öz təsirini göstərib.

Heydər Əliyev müxtəlif çıxış, nitq və məruzələrində hər zaman Azərbaycanın və türk dünyasının görkəmli ədiblərini, yazıçı və şairlərini, alim və ictimai fikir sahiblərinin, maarifpərvər ziyalıların ölkəmiz, xalqımız, türk dünyası və ümumilikdə bəşər mədəniyyəti üçün bəxş etdiyi töhfələrdən danışaraq İbn Sina, Nəsrəddin Tusi, Firdovsi, Nizami, Nəvai, Yunis Əmrə, Məhtimqulu, Abay, M.Kaşğari, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Homer, Uilyam Şekspir, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin kimi məşhur ədiblərin əsərlərini mütaliə etməyi, yaşatmağı gənc nəslə tövsiyə edib [4]. Müxtəlif müsahibələrində o, ən çox sevdiyi şeirin Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri, ən çox sevdiyi şairin Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, ən çox sevdiyi pyesin Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesi, ən çox sevdiyi dramaturqun Hüseyn Cavid, ən çox sevdiyi jurnalın isə "Molla Nəsrəddin" olduğunu bildirib.

Ulu Öndər siyasətinin layiqli davamçısı, Azərbaycanın siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev zəkası, intellekti, liderlik keyfiyyətləri, siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi ilə dünyada sayılıb seçilən liderlər sırasındadır. Modern cəmiyyətdə lider obrazının ən mühüm cəhətlərini özündə birləşdirən prezident İlham Əliyev həm də çox geniş mütaliə marağı olan oxucudur.

Hələ Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun tələbəsi ikən Britaniyanın siyasi tarixşünaslığı ilə maraqlanan İlham Əliyev bununla əlaqədar tez-tez İnstitutun xüsusi fondunda saxlanan xarici nəşrləri, beynəlxalq elmi jurnalları, dövri mətbuatı oxuyurmuş. Bu barədə İnstitut kitabxanasının Dövri nəşrlər şöbəsinin müdiri Raisa Polevoy bir müsahibəsində qeyd edir. O bilidirir ki, İlham Əliyev hər gün xüsusi fondda saxlanılan ABŞ və Britaniya nəşrlərini oxumaq üçün kitabxanaya gəlir və vaxtının böyük hissəsini kitabxanada keçirirdi. Onun müsahibəsində liderin təkcə Britaniya ilə bağlı

50-yə yaxın kitab oxuduğu da qeyd edilir [12, 17-18].

Mütaliə etdiyi, araşdırdığı kitablar, dövri nəşrlər sayəsində İlham Əliyev 1985-ci ildə Böyük Britaniyanın Liberal partiyası ("Антивоенное движение в Великобритании на современном этапе и отношение к нему политических партий") ilə bağlı dissertasiya işini uğurla müdafiə edərək tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsini alıb. Sonra institutda elmi fəaliyyətini davam etdirərək müəllim kimi çalışmağa başlayıb. Dissertasiya işində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısına nəzər salsaq görərik ki, burada 1931-ci ildə çap edilmiş nəşrlərdən tutmuş, 1985-ci il də daxil olmaqla 239 adda rus və ingilis dilində müxtəlif ölkələrdə nəşr edilmiş beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq, tarix, daxili və xarici siyasət, iqtisadiyyat, partiyaların fəaliyyəti barədə kitablar, "Вопросы истории", "Международная жизнь", "Мировая экономика и международные отношения", "Daily Mirror", "Europa--Archiv", "Government and Opposition", "Labour Research" və başqa nüfuzlu dövri nəşrlər yer alıb. Bu mənbələr də uzaqgörən liderin geniş və əhatəli mütaliə dairəsindən xəbər verir [11, 198-206].

2020-ci ildə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə ölkə başçısı 30-a yaxın xarici KİV-ə müsahibə verdi. Bu müsahibələrdə dövlət başçısı Azərbaycanın haqlı mövqeyini, müharibənin başlanma səbəblərini sistemli şəkildə siyasi uzaqgörənliklə auditoriyanın diqqətinə çatdırdı. Bu müsahibələrin mətni ilə tanışlıq, verilən "sifarişli", bəzi ittiham xarakterli suallara Prezident İlham Əliyevin tutarlı və əsaslı cavabları beynəlxalq münasibətləri nəzəri və empirik səviyyədə dərindən bilməsinin göstəricisi, hərtərəfli biliyinin və geniş mütaliə dairəsinin bariz nümunəsi idi. Bu müsahibələr, silsilə bəyanatlar, müxtəlif beynəlxalq görüşlərdə liderlik mövqeyi Azərbaycanın informasiya savaşında da qələbəsini təmin etdi.

Onu da qeyd edək ki, tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsin toplanıb saxlanılmasında, nəsildən-nəslə ötürülməsində və cəmiyyətin intellektual, mənəvi potensialının inkişafında əvəzsiz rol oynayan kitabxanaların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, fondların yeni nəşrlərlə zənginləşdirilməsi, virtual kitabxanaların yaradılması, kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin dövlət siyasətinin əsas prioritetləri sırasında xüsusi yer tutub.

Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı alim, mütəfəkkir, publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının və müsəlman Şərqində ilk respublika üsul-idarəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) təməl daşını qoyanlardan biri, xalqımızın ölümsüz lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətini, yaradıcılığını araşdırdıqca onun mütaliə

dairəsinin çox geniş olduğu aydın görünür. Onun müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı və müxtəlif ölkələrdə nəşr edilmiş "İran türkləri", "Səadəti-bəşər", "Tənqidi-firqeyi-etidaliyyun", "Milli dirilik", "Cəmaət idarəsi", "Əsrimizin Səyavuşu", "Azərbaycan Cümhuriyyəti", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Azərbaycan istiqlaliyyəti", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Qafqaz türkləri", "Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm haqqında", "Azərbaycan problemi", "Azərbaycanın kültür gələnəkləri", "Azərbaycan şairi Nizami" əsərləri, görkəmli ziyalının sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi və etik-estetik görüşlərinin öyrənilməsi ilə yanaşı bu gün Azərbaycanın istiqlal tarixinin, Azərbaycançılıq məfkurəsinin, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının daha yaxından tədqiqi baxımından mühüm mənbələr hesab edilir [5].

Rəsulzadənin maarifçi və publisistik fəaliyyəti onun bütün yaradıcılığı boyu, fasiləsiz şəkildə özünü büruzə verib. Gənc yaşlarında yazdığı ilk məqaləsində xalqının maariflənməsinə son dərəcə həssas yanaşan Məhəmməd Əmin, soydaşlarının məktəblərə cəlb olunmasında, müəllimsizlik problemlərinin aradan qaldırılmasında, ana dilində dərsliklərin, kitabların nəşrində birbaşa və ya dolayısı ilə iştirak edib, elm, maarif və təhsillə bağlı problemlərin həllində özünün əvəzsiz töhfələrini verib.

Görkəmli ziyalı, gözəl natiq, hərtərəfli biliyə malik siyasi xadimin Azərbaycan, Türkiyə, İran, Polşa, Almaniya və Fransada dövri mətbuatda çap etdirdiyi mindən çox məqalələrinin məzmunu, onlarla kitablarında isnad etdiyi mənbələr, Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələrlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, M.Ə.Rəsulzadə bir sıra ölkələrin tarixi və siyasəti, iqtisadiyyatı, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanıb, müxtəlif dillərdə dövri nəşrləri izləyib, bir sıra sahələrə dair çoxlu sayda kitablar oxuyub. Onun biblioqrafiyasını təhlil edərkən İbn Sina, Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Hafiz Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Xaqani Şirvani, Xurşidbanu Natəvan, Firidun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Həsən bəy Zərdabi, Cəfər Cabbarlı, Ziya Göyalp, İvan Krılov, Lev Tolstoy, Maksim Qorki, Fyodor Dostoyevski, Mixail Lermontovun əsərlərini mütaliə etdiyi məlum olur [2].

Bu görkəmli azərbaycanlının zəngin və mürəkkəb fəaliyyətini araşdırdıqca 33 yaşında ikən bir müstəqil ölkə quran gəncin ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi dünyagörüşündə, maarifçilik ideyalarında, müxtəlif dillərə yiyələnməsində təhsilin, elmin, kitabların yeri və rolu, mütaliə dairəsinin genişliyi təbii ki, danılmazdır. Təəssüf ki, mühacir həyatı sürmüş bu dahi siyasi xadimin topladığı, özünün qələmə aldığı və çap etdirdiyi kitablar, şəxsi kitabxanası onun şəxsi arxivində tam şəkildə əksini tapmır.

Türk dünyasının ən çox mütaliə edən dövlət başçılarından biri də Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu və ilk prezidenti, dövlət xadimi Mustafa

Kamal Atatürk (1923-1938) hesab edilir. Adı tarixə qızıl hərflərlə yazılmış lider barədə mənbələri araşdırdıqda ən çox sevdiyi və heç vaxt dayandırmadığı vərdişlərdən birinin kitab oxumaq vərdişi olduğu aydın görünür. Yaxınlarına "Əgər kitab oxumasaydım, bu etdiklərimin heç birini edə bilməzdim" deyən Atatürk mənbələrə görə 2151-i Anıtqəbirdə, 1741-i Çankaya Köşkündə, 102-si İstanbul Universiteti Kitabxanasında və 3-ü Samsun Qazi İl Xalq Kitabxanasında olmaqla cəmi 3997 kitab oxuyub [21].

Mütaliə etdiyi kitablar arasında tarixə dair kitablar, xüsusilə də türk və islam tarixinə dair bir çox nəşrlər mühüm yer tutub. Dövrünün bütün tarix kitablarını mütaliə etdiyi deyilən lider Aşık Paşazade, Ahmet Refik, Hoca Sadeddin, Mustafa Celalettin kimi türk tarixini yazan müəlliflərlə yanaşı, Leon Cahen, Bartold, Uells kimi türk və islam tarixindən yazan xarici müəllifləri də oxuyub. Mənbələrdə göstərilir ki, mühüm bir məsələ ilə bağlı qərar verməzdən öncə həmin mövzuda araşdırma aparıb bir sıra kitablar oxuyardı [8, 219].

Atatürk oxuduğu kitabların və mühüm hesab etdiyi mətnlərin kənarında qeydləri fərqləndirmək üçün xüsusilə qırmızı və göy rəngli qələmləri seçib, qırmızı qələmlə edilən qeydlər yazılan fikri bəyəndiyi və onunla razılaşdığını, göy qələmlə edilən qeydlər isə müəllifin fikrini bəyənmədiyini göstərirdi. Bu qeydlər Atatürkün oxuduğu kitabları diqqətlə oxuduğunun, oxuduqları üzərində ətraflı düşündüyünün mühüm göstəricisi idi.

Hər fürsətdə, hətta cəbhədə belə kitab oxuyan Atatürk təkcə kitab oxumaqla kifayətlənməyərək, oxumağı başqalarına da tövsiyə edib. Balzakın "Polkovnik Şaber", Mopassanın "Gombul", Lavedanın "Servir" əsərlərini, Ziya Göyalpın "Türkçülüyün əsasları", Rəşat Nuri Güntəkinin "Çalıquşu", Qriqori Petrovun "Ağ zanbaqlar ölkəsi", Jan Jak Russonun "İctimai müqavilə" əsərlərini sevib və oxunmasını başqalarına da tövsiyə edib.

Özü də 10-dan çox əsər ("Cumalı ordugahı", "Tabiye tatbikatı seyahati", "Anafartalar muharebatına ait tarihçe", "Ariburnu muharebeleri raporu" və s.) yazan liderin türk cümhuriyyətini qurması, cəbhədə qazandığı zəfərlər, mədəni, sosial, iqtisadi sahələrdə etdiyi islahatlar həm yerli, həm də ölkə xaricindən gətirdib oxuduğu kitablar sayəsində mümkün olub [21].

ABŞ-ın qurucuları və ilk prezidentləri Corc Vaşinqton, Con Adams və Tomas Ceffersonun da həyatında kitab və mütaliənin xüsusi rolu olub. ABŞ-da kitabxana quruculuğu işi bu dahilərin adı ilə sıx bağlıdır.

Onlar hələ əsrlər öncə Siseronun Roma Respublikası haqqında nə düşündüyünü, Adam Smitin iqtisadiyyat haqqında nə dediyini, Con Lokk və ya Devid Yum tərəfindən hansı siyasi nəzəriyyələrin irəli sürüldüyünü araşdırıb öyrənirdilər. Hətta kitablardan məhsul yığımının ən səmərəli metodu haqqında məlumat əldə etməyə çalışırdılar. Təbii ki, onların şöhrəti artdıqca, kitabxanaları da böyüyürdü. C.Vaşinqton kitabxanasını öyrəndiklərini

gələcək nəsillərə ötürmək zərurətindən, C.Adams vəzifə borcundan, T.Ceferson isə mütaliəyə olan sonsuz maraqdan qurmuşdu. Onların hər üçü əsl mütaliə aşiqi, kitab himayədarı idi.

İlk Amerika prezidenti Corc Vaşinqton (1789-1797) ali təhsil almasa da biliklərini sistemli mütaliə vasitəsilə artıran, özünü kitablarla daim inkişaf etdirən bir lider olub. Vaşinqton tarix, iqtisadiyyat, hüquqa dair kitablar, şeir və roman, tərcümeyi-hal, həmçinin təcrübi nəşrlər də oxuyurdu. İqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına aid kitablar və Cozef Eddisonun "Kato" adlı pyesi onun sevimli kitabları hesab edilir [20]. O, oxuduğu kitabları toplayaraq, böyük bir kitabxana qurub və topladığı bu kolleksiya dövrün zəngin kitabxanalarından olub. Ölümündən sonra onun kitabxanasında 884 kitab və broşur, 100 diaqram və xəritə toplandığı aşkar edilib.

Tarixçi Kevin Hayes "George Washington: A Life in Books" adlı kitabında Vaşinqtonun çap olunmuş və olunmamış yazılarını, kitabxana kataloqlarını təhlil etməklə prezidentin zehni əməyi haqqında daha ətraflı məlumat verib [14]. Hayesin kitabında qələmə aldıqlarına əsasən, C.Vaşinqtonun kitab və mütaliə haqqında nümunəvi baxışları olub:

- Geniş mütaliə marağına malik olmaq;
- Biliklərini sınamaq üçün mürəkkəb kitablar oxumaq;
- Şəxsi kitabxana yaratmaq;
- Oxunmuş kitablar barədə düşüncələrini qeyd etmək;
- Şəxsi fikirlərini yazmaq üçün oxuduqların və öyrəndiklərindən istifadə etmək [16].

Çox mütaliə edən liderlərdən danışarkən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının qurucularından olan, ölkənin 2-ci prezidenti Con Adamsı (1797-1801) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Adams siyasi və hüquqi fəaliyyəti ilə yanaşı, yorulmaz yazıçı və oxucu idi.

C.Adams siyasi nəzəriyyə və riyaziyyatdan tutmuş iqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına və ritorikaya qədər hər şeyi oxuyurdu. Onun kolleksiyasındakı ən qiymətli kitabı Siseronun 1734-cü il tarixli "Orationum Selectarum Liber: Editus in Usum Scholarum" ("Seçilmiş dualar kitabı: məktəblərin istifadəsi üçün redaktə edilmişdir") əsərinin nadir nüsxəsi idi.

Hüquqi, diplomatik və siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, Adams alovlu, lakin bəlağətli nitq qabiliyyəti ilə də məşhur olub. Sevdiyi kitabların çoxu, o cümlədən Jan-Jak Russo, Tomas Peyn, Volter və Uilyam Qodvinin nəzəriyyələri onun siyasi portretinin əsas cizgilərini formalaşdırıb.

Onun Massaçusets ştatındakı evi həyat yoldaşı Ebiqeyl ilə birgə Amerikanın ən qabaqcıl mütəfəkkirləri, alimləri və siyasətçiləri ilə müntəzəm yazışmalar apardıqları kitabxana kimi də fəaliyyət göstərib. Onların kitaba məhəbbəti o qədər dərin olub ki, gəlirlərinin böyük hissəsini geniş

kitab kolleksiyasını zənginləşdirməyə sərf ediblər. 1816-cı ildə, 81 yaşında olarkən ABŞ-ın 3-cü prezidenti Tomas Ceffersona yazdığı məktubda Adams qeyd edirdi ki, həmin il 40 kitab oxuyub. Bu onu göstərir ki, görkəmli lider ömrünün sonuna kimi kitab oxumaqdan əl çəkməyib. Prezidentin ölümündən sonra onun kitab kolleksiyasının bir hissəsi kataloqlaşdırılaraq, Boston kütləvi kitabxanasında mühafizə edilib və mənbələrdə həmin kitabxanada 3000-ə yaxın kitab olduğu göstərilir [18].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının 3-cü prezidenti, ABŞ İstiqlal Bəyannaməsinin əsas müəllifi, Tomas Cefferson (1801-1809) bütün həyatı boyu kitabları sevib və çox mütaliə edən liderlərdən olub. Tomasa görə kitab oxumaq hava qədər həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaxşı təhsil alıb və beş yaşından kitab oxumağı vərdiş halına gətirən Cefferson, Ezop və Evklidin əsərlərindən tutmuş tarix, iqtisadiyyat, hərbi iş, torpaq mülkiyyətinə dair bütün kitabları dərindən araşdırıb.

Onun kitab sevgisi o qədər böyük idi ki, 4 kitabxana təşkil edib. İlk kitabxanası atasından miras qalmış hüquq, tarix, coğrafiya və din barədə 50-yə qədər kitabdan ibarət olub və zamanla Tomas onu şəxsi kitabları ilə zənginləşdirib. Təəssüf ki, 1770-ci ildə bu kitabxana atasının evi ilə birgə yanıb. Sonra Cefferson kitab kolleksiyasını yenidən toplamağa başlayıb. 1812-ci il müharibəsi zamanı britaniyalılar Konqres kitabxanasını yandırdıqdan sonra o, 6487 nəşrdən ibarət kolleksiyasını Konqres kitabxanasına satıb. Bundan sonra kitabsız qala bilməyən lider yenidən kitab toplamağa başlayıb və bu kolleksiya onun "təqaüd kitabxanası" adlanıb ki, burada da 940 kitab toplanıb [19].

Mənbələrdə qeyd edildiyinə görə, onun Virciniya əyalətindəki sığınacağında bir gizli kitabxanası da olub. Bu kitabxanada isə 1000-ə yaxın kitab olub. Bütövlükdə, T.Cefferson həyatı boyunca 10000 nüsxəyə yaxın kitab alıb və bununla da yeni qurulmuş respublikanın ən zəngin şəxsi kitabxanasını yaradıb [15, 52].

Kitab sevgisi və mütaliəsi ilə tanınmış şəxslərdən biri də ingilis siyasi və dövlət xadimi, natiq və yazıçı, Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Uinston Çörçilldir (1940-1955). Yarım əsr ərzində Böyük Britaniya dövlətinə sədaqətlə xidmət edən, onun bir çox uğurlarına imzasını atan Çörçill təkcə böyük siyasətçi deyil, həm də zəmanəsinin görkəmli yaradıcı şəxsiyyətlərindən biri idi.

"Kitablar, bütün müxtəlifliyi ilə, insan zəkasına sivilizasiyanın zəfərlə irəliləməsi üçün vasitələr təklif edir" deyən Uinston Çörçill eyni zamanda çox kitab mütaliə edən bir oxucu idi.

O, müəlliflərlə söhbət etməyi sevirdi və oxuduğu kitablar onun həm ədəbi, həm publisistik, həm də siyasi dünyagörüşünü dərindən formalaşdırıb. Çörçilin "Düşüncələr və sərgüzəştlər" ("Thoughts and Adventures")

adlı əsərində müəllif qeyd edir: ““Kitablarla nə etməli? sualına ən doğru cavab “Onları oxuyun!” olar. Ancaq onları oxuya bilmirsinizsə, hər halda onlara toxunun, əzizləyin, içinə nəzər salın. Qoy istədikləri yerdən açılsınlar. Gözünüzə dəyən ilk cümləni oxuyun, sonra başqasına keçin. ... Onları yenidən öz rəflərinə qoyun. Kitabları rəfdə elə yerləşdirin ki, içindəkiləri bilməsəniz də, heç olmasa yerlərini biləsiniz. Əgər kitablarla dost ola bilmirsinizsə, onlarla ən azı yoldaş olun...” Bu fikirlər dövlət xadiminin kitablara doğma münasibətini əks etdirirdi [13, 109].

Onun çox sevdiyi kitablar arasında Şekspirin “Hamlet”, H.C.Uellsin “Zaman maşını” (The Time Machine), H.R.Haqqardın “Süleyman şahın xəzinələri” (King Solomon’s Mines), O.Uayldın “Redinq həbsxanası haqqında ballada” (The Ballad of Reading Gaol), Z.Sassun “Əks-hücum” və digər şeirlər toplusu (Counter-Attack), C.B.Şounun “Mayor Barbara” (Major Barbara), M.Mitçelin “Küləklə sovrulanlar” (*Gone with the Wind*), C.Oruellin “1984” kitabı xüsusi yer tutub [22].

Mənbələrdə maraqlı bir fakt göstərilir ki, Çörçill Birinci Dünya Müharibəsindən sonra hərbi komissiyaya verdiyi məlumatda qeyd edib ki, o, tank modeli üçün ideyalarını H.C.Uellsin hekayəsindən götürüb. Məlumat üçün deyək ki, bu tank modelləri 1915-ci ildə təkmilləşdirilərək istifadəyə verilib.

Çörçill oxuduğu kitabları şəxsi kitabxanasında toplayırdı. Onun kolleksiyası 1965-ci ildə ölümündən sonra bir neçə hissəyə bölünüb və bir hissəsi Britaniyadakı kolleclərə, bir hissəsi Kembric universitetindəki arxivinə göndərilib, bir hissəsi Çartveldə yerləşən bağ evində mühafizə edilir. Çartveldə toplanan kitablar tarix, hərbi iş, fəlsəfə, elm, bədii ədəbiyyat, fantastika və digər mövzuları əhatə edirdi. Bu kolleksiyada Fransa imperatoru Napaleon Bonapart haqqında 173 kitab mövcuddur. Tədqiqatlar göstərir ki, Çörçill Napaleon barədə kitab yazmağı planlaşdırdığı üçün onun haqqında fransız dilində xeyli kitab toplayıb ki, bu kitablarla hazırda Çartvel kolleksiyasında tanış olmaq olar [17].

Kitab oxumağı sevən digər türk lideri Türkiyə Cümhuriyyətinin 12-ci prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğandır. Çıxışlarının birində qeyd etdiyi “Həftə sonları simit ve su sataraq ilk kitablarımı aldım. Atam bunu gördükdə mənə kitabxana (kitab rəfi) düzəltdirmişdi” fikrindən yola çıxaraq demək olar ki, prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan hələ uşaqlıq illərindən oxumağı özünə vərdiş etmiş, ədəbiyyata böyük maraq bəsləmişdir [6, 20].

Kitabların, oxu vərdişinin bir liderin həyatına necə təsir etdiyini daha yaxından öyrənmək üçün prezidentin yaxın çevrəsinin xatirələrində dediklərindən, haqqında hazırlanan reportajlardan və özünün müsahibələrindən öyrənməyə çalışdıq. Xatirələrdən aydın olur ki, Ərdoğan həftə sonları Kasımpaşadan piyada getdiyi Eminönündə şəkər pambığı, yarışlarda su sataraq üstünə də həftəlik olaraq atasından aldığı 2,5 lirə xərcliyi əlavə edib

topladığı pulla 5 lirəyə ilk kitabını alıb [7, 44].

Mənbələrdə Prezident R.T.Ərdoğanın ilk oxuduğu kitab müasir türk mütəfəkkiri, şair və yazıçısı Nəcib Fazil Qısakürəyin "İman ve Aksiyon" (İman və fəaliyyət) və "Çerçeveler" (Çərçivələr) adlı əsərləri və bütün yaş qruplarında olan oxuculara tövsiyə etdiyi M.A.Ərsoyun "Safahat" adlı şeir kitabı olub [10, 49].

Onun mütaliə etdiyi əsərlər sırasında türk ədəbiyyatının tanınmış hekayə yazıçısı, türk ədəbiyyatına "türkçülük" ideyasını gətirən Ömər Seyfəddinin əsərləri mühüm yer tutur. Hekayələrində dostluğun, qardaşlığın, fədakarlığın və vətənpərvərliyin dəyərindən bəhs edən Ö.Seyfəddinin xüsusilə "Pembe İncili Kaftan" adlı əsəri Ərdoğan üçün çox əhəmiyyətli olub. Bu əsərlə bügünki siyasi düşüncələri arasında sıx əlaqələr quran R.T.Ərdoğan atdığı addımlarla, verdiyi qərarlarla etibarlı və "güclü Türkiyə" düşüncəsinin əsasını qoymuşdur [9].

Ərdoğanın həm baş nazir, həm də prezident olduğu dönəmdə kitaba, biliyə, elmə və informasiyaya verdiyi dəyər bir çox çıxışlarında özünü göstərib. Çıxışlarının birində "informasiya iqtisadiyyatı" anlayışına xüsusi diqqət çəkərək informasiyaya sahib olan cəmiyyətlərin hər sahədə çox mühüm üstünlüklərə malik olduğunu, informasiya və texnologiyanı istehsal etmək əvəzinə xaricdən almağa üstünlük verən, elmdə və informasiyada geri qalan cəmiyyətlərin siyasi və hərbi sahədə də geri qaldığını bildirib. Həmçinin gənclərə bu mövzuda mütaliə etmələrini və dünyada baş verən yenilikləri izləmək üçün ən azı bir xarici dili yaxşı öyrənməyi tövsiyə edib [7, 47].

R.T.Ərdoğan həmçinin Türkiyədə bir sıra kitabxana və arxivlərin, muzey və mədəniyyət mərkəzlərinin açılması, bərpa və yenilənməsi istiqamətində böyük xidmətlər göstərib. Bu kitabxanalar arasında 2020-ci ildə Ankarada açılmış, 4 milyondan çox kitab və digər resurslar, Osmanlı Arxivindən 45 milyon sənəd, 300 min əlyazma, 46 məlumat bazasına məxsus 550 min elektron kitab, 6,5 milyon elektron dissertasiya, 120 milyon məqalə və 60 min elektron jurnal toplanmış Türkiyənin ən böyük kitabxanası sayılan "Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi"ni xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nəticə. Beləliklə, görkəmli xadimlərin həyatında kitab və mütaliənin yerini tədqiq etməklə biliyin, savadlı, uzaqgörən dövlət idarəçiliyinin tarixə, xalqların taleyinə, bəşəriyyətin gələcəyinə təsir imkanlarını müəyyənləşdirmiş olduq.

Tədqiqat göstərdi ki, sistemli və geniş mütaliə, bu mütaliədən əldə olunanlardan hər zaman xalqın rifahı, tərəqqisi, ədalətli qələbəsi naminə istifadə etmək görkəmli və uzaqgörən dövlət xadimlərinin ictimai-siyasi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Və Qutadğu bilig - yəni qutluya, yaxşıya, zəfərə aparan bilik də elə o bilikdir ki, bəşər övladı, o cümlədən xalqına baş olanlar onu faydalı əsərlərdən, kitablardan oxuyub əxz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu, Y. Qutadğu bilig: Xöşbəxtliyə aparan elm /Y. Balasaqunlu; Türkiyə və özbək türkcəsindən istifadə etməklə Xaqaniyyə türkcəsindən çevirənlər: K. Vəliyev, R. Əskər.-Bakı: Avrasiya Press, 2006.- 440 s.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: biblioqrafiya/Tərtibçi N.Yaqublu.- Bakı: Ziya, 2015.- 463 s.
3. Tahirov K. Kitaba və mütaliəyə münasibətdə Heydər Əliyev nümunəsi //525-ci qəzet.- 2016.- 7 may.- S.7
4. Ulu öndər Heydər Əliyev və Azərbaycanın kitab mədəniyyəti: monoqrafiya /R. Süleymanov; red. K. Aslan. - Bakı: "Ləman nəşriyyat Poliqrafiya" MMC, 2020.- 357 s.
5. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası.- Bakı: Kitab Klubu MMC, 2013.-504 s.
6. Çakır R., Çalmuk F. Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, 248 s.
7. Örün-Çınar T. Türkiye cumhuriyeti cumhurbaşkanlarının kütüphaneleri: bugünkü durumu ve geleceği: yüksek lisans tezi.- İstanbul: 2019.- 97 s.
8. Özdemir N. Atatürkte okuma tutkusu ve kitap sevgisi //Sosyal bilimler dergisi.- 1999, hazıran.- №2.- s.217-228.
9. Recep Tayyip Erdoğan ne diyor/ed. Abdurrahman Tığ, İsak Baydaroğlu, Sakiye Pehlivan.-Genişletilmiş 3-cü bs.- İstanbul: "Kim Ne Diyor" Yayınları, 2012, 454 s.
10. Yılmaz C. Ayın Konuğu: Recep Tayyip Erdoğan//İslam: aylık mecmua.- 1997, ağustos.- s. 48-52.
11. Алиев И. Антивоенное движение в Великобритании на современном этапе и отношение к нему политических партий: 07.00.03-дис. на соиск. уч. степ. канд.ист.наук. – Москва: 1985.- 209 с.
12. Ахундова, Э. Ильхам Алиев. Портрет президента на фоне перемен /Э. Ахундова; [художест. оформ. А.Ю. Никулин]. - Москва: РОССПЭН, 2016.- 333 с.
13. Churchill W.S. Thoughts and Adventures.- Norton: 1991.-235 p.
14. Hayes K.J. George Washington: A Life in Books. – Oxford: Oxford University Press, 2017. - 408 p.
15. Hayes K.J. The Road to Monticello: The Life and Mind of Thomas Jefferson. . – Oxford: Oxford University Press US, 2012.-752 p.
16. George Washington shows us how leaders are readers. / https://fullfocus.co/bookworm-in-chief/
17. The books that Churchill read / https://spectator.org/the-books-that-churchill-read/
18. Personal Libraries: Adams / https://www.americanantiquarian.org/Exhibitions/Reading/adams.htm
19. Personal Libraries: Jefferson / https://www.americanantiquarian.org/Exhibitions/Reading/jefferson.htm
20. Personal Libraries: Washington / https://www.americanantiquarian.org/Exhibitions/Reading/washington.htm
21. Atatürk ve kitap sevgisi / https://www.ensonhaber.com/kitap/684-ataturk-ve-kitap-sevgisi
22. Winston Churchill's Beach Reading: His Top Ten Books / https://yalebooks.yale.edu/2015/06/29/winston-churchills-beach-reading-his-top-ten-books/

КНИГА И ЧТЕНИЕ В ЖИЗНИ ВЫДАЮЩИХСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ

Адиля Т. АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых начитанных, дальновидных государственных деятелях, тщательно исследуется роль книги и чтения в формировании их общественно-политического, социокультурного сознания, мышления, подхода к управлению, отношения к народу, событиям и в видении будущего.

В основном изучаются любовь к книгам, привычки чтения и коллекционирования книг лидеров Азербайджана, Турции, Соединенных Штатов Америки и Великобритании, их образцовые взгляды на книги и чтение, исследуются такие вопросы как чтение и человек, чтение и лидерство, упоминаются любимые книги государственных деятелей, их личные библиотеки, деятельность лидеров в направлении расширения книгопечатания и развития библиотек.

В статье с исследованием роли чтения в жизни выдающихся деятелей, определяется возможность влияния знаний образованного, дальновидного государственного управления на историю, судьбы народов и на будущее человечества.

Ключевые слова: государственные деятели, книга, чтение, личные библиотеки

BOOK AND READING IN PROMİNENT STATESMEN'S LIFE

Adila T. ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article discusses a few well-read, visionary leaders and closely looks at how reading and literature shaped their socio-political and socio-cultural consciousness, way of thinking, managerial style, and outlook on people and events.

The leaders of Azerbaijan, Turkey, the United States of America, and Great Britain are studied for their love of books, reading habits, and book collecting. Their exemplary views on books and reading are also studied, along with the issues of reading and people, reading and leadership, statesmen's favorite books, personal libraries, and the initiatives taken by leaders to advance book publishing and library development.

The possibility of the influence of knowledgeable, intelligent, and visionary public administration on history, the destiny of nations, and the future of humanity is determined in this essay through an analysis of the roles and readings in the lives of notable persons.

Keywords: statesmen, book, reading, personal libraries

MÜNDƏRİCAT

TARİX

Aydın B.MƏMMƏDOV
XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığında əhali artımının tənzimlənməsinə dair tarixi demoqrafiya məsələləri .....
Samir F.BAXŞƏLİYEV
Gürcüstan Ərəb xilafətinin idarəçiliyi dövründə .....
Aynurə M.MƏMMƏDOVA, Nərmin Ş.ƏHMƏDLİ
Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr .....
Qönçə B.NƏSİROVA
Heydər Əliyev - Azərbaycan dövlətçiliyinin rəmzi .....
Vüsalə F. BEYDULLAZADƏ
Orta əsr Şəmkir şəhərinin bəzək kərpicləri .....
Balamirzə A.MƏMMƏDLİ
"Azadlığı müdafiə aktı"nın 907-ci maddəsinin qəbul edilməsinə Vətən tarixşünaslığında münasibət .....
Raidə E.ƏMİRBƏYOVA
Azərbaycan Respublikasında valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılması və dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı (1993-2015-ci illər) .....

JURNALİSTİKA

Sünbül M.ZALOVA
Dron jurnalistikası vasitəsilə informasiyanın toplanması, analizi və saxlanması məsələsi: dünya təcrübəsi.....

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Adilə T. ABDULLAYEVA
Görkəmli dövlət xadimlərinin həyatında kitab və mütaliə .....

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Айдын Б.МАМЕДОВ
Историко-демографические проблемы связанные с регулированием роста населения в российской историографии второй половины XX – начала XXI века .....
Самир Ф.БАХШАЛИЕВ
Грузия в период правления арабского халифата .....
Айнура М. МАМЕДОВА, Нармин Ш.АХМЕДЛИ
Экономические связи между Российской Федерацией и странами Центральной Азии .....
Гонча Б.НАСИРОВА
Символ азербайджанской государственности - Гейдар Алиев .....
Вусала Ф.БЕЙДУЛЛАЗАДЕ
Декоративный кирпич средневекового города Шамкир.....
Баламирза А.МАМЕДЛИ
Отношение к 907-й статье «Акта о поддержке свободы» в отечественной историографии.....
Раида Э.АМИРБЕКОВА
Создание нормативно-правовой базы и развитие детских учреждений в области социальной защиты детей, лишенных родительской опеки в Азербайджанской Республике (1995-2015-ые гг.).....

ЖУРНАЛИСТИКА

Сунбул М. ЗАЛОВА
Сбор информации с помощью дронов журналистики, вопрос анализа и обслуживания: мировой опыт .....

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Адиля Т. АБДУЛЛАЕВА
Книга и чтение в жизни выдающихся государственных деятелей.....

CONTENTS

HİSTORY

Aydin B.MAMMADOV
Historical demographic issues on the regulation of population growth in russian historiography in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century .....
Samir F.BAKSHALIYEV
Georgia in the period of the Arab Caliphate .....
Aynura M.MAMMADOVA, Narmin Sh.AHMADLI
Economic relations between Russian Federation and Cental Asia countries .....
Goncha B.NASIROVA
Symbol of Azerbaijani statehood - Heydar Aliyev .....
Vusala F.BEYDULLAZADE
Decorative bricks of the medieval city of Shamkir
Balamirza A.MAMMADLI
The attitude to section 907 of the "Freedom Support Act" in domestic historiography .....
Raida E.AMIRBAYOVA
Creation of normative legal basis and development of child institutions in the field of social protection of children deprived of parental care in Azerbaijan Republic (1991-2015 yy). .....

JOURNALISM

Sunbul M. ZALOVA
Gathering information through drone journalism, the issue of analysis and maintenance: world experience .....

LİBRARY STUDY

Adila T. ABDULLAYEVA
Book and reading in prominent statesmen's life .....

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 saylı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dörddən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cilddə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktoru: ***Məryəm Qədimova***

Korrektoru: ***Solmaz Babaşova***

Kompüter tərtibçisi: ***Azadə İmanova***

Çapa imzalanmışdır: ……
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 6,75 ç.v. Sayı 120.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az